

Невен ИСАИЛОВИЋ*

ДИПЛОМАТИЧКЕ ОСОБЕНОСТИ ВЛАДАРСКИХ И ВЕЛИКАШКИХ ИСПРАВА УОЧИ И НАКОН ПАДА СРЕДЊОВЕКОВНЕ БОСАНСКЕ ДРЖАВЕ**

Анстракт: У раду су приказане основне дипломатичке особености (спољне, унутрашње и филолошке) владарских и великашких докумената из периода који је претходио османском освајању Босне (почев од устаљивања турског утицаја у Босни 1415. године), као и из раздобља након освајања. У обзир су узете краљевске исправе и исправе најважнијих великашких родова (пре свега Косача, Павловића и Влатковића). Посебна пажња посвећена је питањима владарских претензија и владарске идеологије, затим утицају страних владара на политичко-правни положај босанских и, најзад, личностима које су састављале исправе. На крају рада дат је и својеврстан преглед сачуваних исправа, са подацима о издањима и основним карактеристикама.

Кључне речи: средњовековна Босна, XV век, дипломатика, повеље, писма, словенски језик, латински језик, ћирилица, Османско царство.

Уводна разматрања

Према досадашњим резултатима историографских истраживања, данас је сачувано око 430 повеља, писама и бележака које су саставиле личности из средњовековне Босне у периоду од краја XII до почетка XVI столећа. Највећи део тог материјала (око 400 докумената) чине исправе владара, великаша и њихових службеника. Хронолошка дистрибуција

* neven.isailovic@iib.ac.rs

** Рад је настао као резултат истраживања на пројекту Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије *Средњовековне српске земље (XIII–XV век): политички, привредни, друштвени и правни процеси* (Ев. бр. 177029).

овог невеликог корпуса веома је неуједначена, па је тако око 60% сачуваних исправа настало у раздобљу од 1415. до 1500. године, у коме су се босанска држава и њене области најпре суочиле са раслојавањем и појачаним страним утицајима, а затим и потпале делом под османску, а делом под угарску власт.¹ Иако ова дистрибуција није узрокована спољно-политичким трендовима, већ хронолошким фактором, политичким кретањима унутар Босне, еманципацијом домаћих великаша и јачањем разних сфера њихове делатности, поменути страни утицаји оставили су трага на босанске документе настале у наведеном периоду. Овај рад бавиће се, на аналитички, синтетички и компаративан начин, особено-стима исправа из тог времена.

Јужнословенска дипломатика, иако је у последњих сто година изнедрила низ радова о појединим проблемским питањима, није до данас понудила нити једну комплетну, свеобухватну студију о дипломатичкој пракси у средњовековној Босни.² Спољашњим одликама босанских исправа бавили су се највише Грегор Чremoшник³ и Павао Анђелић⁴, језиком и писмом Петар Ђорђевић⁵, а унутрашњим Станоје Станојевић⁶, већ поменути Чremoшник⁷, Владимир Мошин и Александар

¹ Н. Исаиловић, *Владарске канцеларије у средњовековној Босни*, Београд 2014, 21–32, 53–55 (докторска дисертација у рукопису).

² О канцеларијама су писали: А. Babić, *Kancelarija bosanskih vladara*, *Napredak*. Hrvatski narodni kalendar 22, Sarajevo 1933, 156–160, С. Станојевић, *Студије о српској дипломатици* XVIII, Глас СКА 156 (1933) 41–59 и М. Brković, *Isprave hrvatskih narodnih vladara i latinske isprave bosansko-humskih vladara i velmoža*, Zadar – Mostar 1998.

³ Г. Чremoшник, *Оригинални документи јужно-словенских владара у Млетачком архиву*, Споменик СКА 93 (1940) 121–132; *Isti, Ugovor između kralja Tvrtka I i Dubrovnika od 9. aprila 1387*, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu (=GZM) Nova serija (=NS) 1* (1946) 123–127; *Isti, Bosanske i humske povelje srednjega vijeka*, *GZM NS 3* (1948) 103–143; 4–5 (1949–1950) 105–199; 6 (1951) 81–119; 7 (1952) 273–336; 10 (*Istorija-Etnologija*) (1955) 137–146; *Isti, Ostaci arhiva bosanske franjevačke vikarije*, *Radovi Naučnog društva NR BiH III/2*, Sarajevo 1955, 5–56.

⁴ Р. Анђелић, *Srednjovjekovni pečati iz Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1970.

⁵ П. Ђорђевић, *Историја српске ћирилице. Палеографско-филолошки прилози*, Београд 1990³; L. Nakaš, *Konkordancijski rječnik ćirilskih povelja srednjovjekovne Bosne*, Sarajevo 2011. (e-izdanje).

⁶ С. Станојевић, *Студије о српској дипломатици* I–II, Београд 1928–1935. Станојевићеве *Студије* објављиване су у форми 28 засебних радова у Гласу СКА од 1912. до 1936.

⁷ Р. Анђелић, *Originalni dijelovi dviju bosanskih povelja u falzifikatima Ivana Tomke Marnavića*, *GZM NS 26 (Arheologija)* (1971) 347–360; *Isti, Povelja kralja Dabiše Čubranovićima i velikaški rod Hlivnjana*, *GZM NS 38 (Arheologija)* (1983) 133–143.

Соловјев⁸. Милко Брковић углавном је проучавао латинске документе⁹, а замајак дипломатичким истраживањима су у последње време дали специјализовани часописи *Стари српски архив* и *Грађа о прошлости Босне*.¹⁰ Недавно је историографија доживела својеврсно освежење кроз један сасвим нов приступ Дубравка Ловреновића који је опширну целину своје збирке студија *Босанска квадратура круга* посветио питању „босанског аутокефалног хришћанства“, ослањајући се пре свега на дипломатичке изворе.¹¹ Значајне су и монографије Ђорђа Бубала и Лејле Накаш, иако се оне не баве искључиво дипломатичком писменошћу средњовековне Босне.¹²

*

Одлука да се позабавимо босанским владарским документима у периоду од 1415. до краја XV века може на први поглед деловати као механицистичка, па и методолошки спорна. Наиме, наведена иницијална година пре означава начелан почетак једног политичког, него дипломатичког раздобља. Такође, избор да се са истраживањем иде до краја назначеног столећа могао би изгледати спорно због чињенице да средњовековне босанске државе престају ефективно да постоје 1463. (са сломом Босанског краљевства) и 1466. године (са свођењем Херцегове земље на свега неколико упоришта). Па опет, одређена дипломатичко-идеолошка кретања ухватљива су управо у овом периоду којим је обухваћено доба интензивираних документарних писмености условљене јачањем полусамосталних великашких родова. Уплив страног утицаја, пре свега османског, одвија се паралелно са еманципацијом великаша и то

⁸ А. Соловјев, *Властееоске повеље босанских владара*, Историско-правни зборник 1 (1949) 79–105.

⁹ М. Brković, *Isprave hrvatskih narodnih vladara i latinske isprave bosansko-humskih vladara i velmoža*, Zadar – Mostar 1998. Брковић је објавио и велик број радова у којима анализира поједине документе или њихове скупине.

¹⁰ Носеће институције ових часописа су Филозофски факултет Универзитета у Београду (*Стари српски архив*) и Академија наука и умјетности Републике Српске (*Грађа о прошлости Босне*).

¹¹ D. Lovrenović, *Bosanska kvadratura круга*, Sarajevo 2012, 13–212.

¹² Ђ. Бубало, *Писана реч у српском средњем веку*, Београд 2009; L. Nakaš, *Jezik i grafija krajišničkih pisama*, Sarajevo 2010; Ista (prir.), *Bosanska ćirilčna pisma od 15. do 18. stoljeća (Antologija)*, Forum Bosnae 53–54, Sarajevo 2011. За детаљнији преглед литературе видети: Н. Исаиловић, *Владарске канцеларије*, 6–18.

у више сфера јавног живота. Почињући своје каријере са раскошним, идејно профилисаним и садржајно богатим даровницама и уговорима, са протоком времена и губитком компетенција јавних власти, босански владари су у последњим деценијама XV века завршавали свој наступ на дипломатичкој сцени издајући тек признанице о примљеним дохоцима и подигнутим покладима и водећи текућу кореспонденцију.¹³

Када је реч о строго дипломатичким особеностима средњовековних босанских исправа, основни формулари били су највећим делом утврђени до краја XIV века. Стари нотарски модели одржали су се само у понекој повељи коју су скицирали Млечани или Дубровчани, док се иначе, пре свега у уговорима и даровницама, примењивао домаћи модел, настао прерадом и прилагођавањем ранијих или савремених западних формулара. Са проглашењем краљевства 1377. године, на двор Котроманића се увозе неки елементи српске (рашке) владарске канцеларије од којих су најважнији аренга и киноварна (црвена) слова. Ћирилски канцеларијски брзопис, који се развио у Србији у последњој четвртини XIII века, пренет је у Босну, вероватно преко Хума и Дубровника, можда већ у првим деценијама XIV века, али је првобитно био резервисан за писма. Од 1377. ово писмо улази и у свечана акта, преузимајући примат од устава и полуустава.¹⁴

Ћирилско писмо и словенски језик доминантни су од почетка босанске дипломатичке писмености, док се латинске исправе издају углавном само страним дестинатарима који или сами нису разумели словенски или су били под влашћу држава у којима тај језик није био доминантан. Због чињенице да је Босна имала најразвијеније односе са територијама под влашћу Угарске, управо су угарски формулари доминирали у латинским документима босанским владара.¹⁵ Под њиховим утицајем се, крајем XIV века, развио и један прерађени словенски модел једноставне, несвечане исправе који је коришћен за различите намене, али је увек имао карактеристичан образац обележен комбинацијом промулгације и опште инскрипције која је често

¹³ G. Čremošnik, *Bosanske i humske povelje* (1951) 81–119; (1952) 273–336; С. Ћирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, Београд 1964, 166–306; Исти, *Русашка господа*, *Историјски часопис* (=ИЧ) 21 (1974) 5–17.

¹⁴ С. Станојевић, *Студије XX*, Глас СКА 157 (1933) 155–219; XXI, Глас СКА 157 (1933) 221–249; XXII, Глас СКА 161 (1934) 1–26; XXIII, Глас СКА 161 (1934) 27–53; П. Ђорђевић, *Историја српске ћирилице*, 129–143, 154–179; L. Nakaš, *Jezik i grafija*, passim.

¹⁵ M. Brković, *Isprave*, 152–167, 183–193, 222–223.

укључивала и израз „отворени лист“. У првим деценијама XV века, овај формулар, који у основи представља информативну повељу (нотификацију), наменски се проширио и почео се користити и за бележење правних чинова који су раније били регулисани писмима (нпр. признанице), па чак и за поједине врсте уговора.¹⁶

Огромну већину сачуваних босанских докумената пре 1415. године чине исправе банова и краљева Босне, пре свега династије Котроманића (од XII века до 1391. ради се о чак 94%, од од 1391. до 1415. о 49% босанских исправа). На том узорку можемо уочити бројне формалне и наменске типове докумената и идентификовати основне узоре који су обликовали дипломатичку праксу у средњовековној Босни. Сви основни модели који ће се практиковати у XV веку формиран су, како је већ указано, током XIV столећа. Великаши који су се, са слабљењем централне власти после смрти Твртка I, изродили у тзв. обласне господаре до око 1415. године, састављали су своја акта по узору на исправе краљева, али су веома јак утицај на њих имали и Дубровчани, са којима су одржавали најинтензивније односе и размењивали највећи број докумената. То се посебно односи на уговоре Косача и Павловића са Дубровником. Будући да су и послови који су потпали под надлежност великашких породица почели личити на владарске, исправе обласних господара укључивале су све наменске типове (даровнице, уговоре, разне нотификације, признанице, информативна писма и друге), а разлике су се огледале само у начину обликовања појединих формула.¹⁷

Еманципација великаша коинцидирала је са временом јачања турског утицаја, а као озбиљнији спољнополитички фактори почели су се, поред Угарске, јављати и неке друге државе и владари, пре свега Арагонци у јужној Италији и Хабсбурзи у Светом римском царству. Немалу улогу су играле и друге државе Апенинског полуострва – Венеција, Милано, Папска држава. Ови страни утицаји, осим османског и, делимично, угарског, нису умањивали реални владарски капацитет великаша у њиховим областима, нити су доводили до озбиљнијих промена дипломатичке праксе. Па опет, неки обласни господари су, упоредо са јачањем идеолошке базе сопствене власти и легитимитета, морали да прихвате одредбе којима су свој положај везивали за милост османског цара.¹⁸

¹⁶ Н. Исаиловић, *Владарске канцеларије*, 81–83, 511–517.

¹⁷ *Исто*, 50–52, 511–517.

¹⁸ С. Ћирковић, *Историја*, 251–341; *Исти*, *Херцег Стефан Вукчић Косача и његово доба*, Београд 1964.

Основне карактеристике корпуса

За период 1415–1497. сачувано је 236 докумената које су издали босански краљеви, великаши и њихови овлашћени посланици. Ради се о уделу од 59% у укупном корпусу босанских владарских докумената од краја XII до почетка XVI века. Скоро 80 исправа издато је након 1463. године, од чега највећи део до 1470. Ту групу углавном чине признанице Косача издаване Дубровнику. Када је реч о дистрибуцији докумената по канцеларијама, Косачама и њиховим службеницима припада 116 докумената из раздобља 1419–1497 (49,2%), Котроманићима 62 из периода 1416–1474 (26,3%), Павловићима 20 из раздобља 1416–1454 (8,5%), Влатковићима 18 из периода 1415–1496 (7,6%). На друге породице и појединце отпада укупно 20 исправа (по 6 Боровинића и Тезаловића-Озрисаљића, 4 Хрватинића и њихових сродника, 2 Николића, те по једна Дињичића и Станчића). Међу њима су само документи Тезаловића-Озрисаљића издати након слома Босанског краљевства (1463). Наведена породица није била великашка, али су њени акти индикативни као пример османског утицаја на унутрашње дипломатичке особености признаница издаваних у Босни по слому краљевства.¹⁹

Међу дестинатарима сачуваних исправа, најзаступљенији је Дубровник коме је у овом периоду било упућено 166 исправа (преко 70%). Значајан удео имају још само Млечани (близу 10%) и домаћа властела, што подразумева и чланове владарских породица (8%). Ниједна друга хомогена скупина дестинатара није примила више од 8 исправа (3%). У групи осталих истичу се угарски великаши и градови (8 докумената), разни представници католичке цркве (7 докумената), херцези Милана (5 докумената), те, са по једним сачуваним примерком, одређени страни владари, посланици или трговци (видети табелу у прилогу). Три тестамена, по природи ствари, немају непосредног дестинатара.²⁰

Сачувани документи углавном представљају оригинале (70%), док на преписе, преписе у преводу и штампана издања отпада преосталих 30%. Када је реч о аутентичности, готово све исправе сматрају се аутентичним, а подаци у њима веродостојним. Само се четири исправе у

¹⁹ Н. Исаиловић, *Владарске канцеларије*, 565–608.

²⁰ *Исто*, 52–53, 565–608.

препису сматрају потпуним фалсификатима (ради се, пре свега, о производима из круга фра Луке Владмировића²¹ – бр. 97, 137, 144, 195), један документ је интерполисан (бр. 48), а један је спорне аутентичности (бр. 220). Два документа представљају концепте (бр. 75, 181), а четири можемо оценити као „вероватно аутентичне“ (бр. 8, 140, 147, 155).

Типолошки посматрано, постоје основни и наменски типови исправа. Основни тип одређен је неким појавним обележјима, те начелним распоредом и структуром формула, а наменски сврхом издавања документа. У првој групи сачувани документи се деле на повеље (143 примерка или 60,6%), писма (66 или 28,8%), белешке (22 или 9,3%) и тестаменте (3 или 1,3%). Белешке пре свега представљају краће и углавном једноставне признаничне маргиналије, исписане на другим документима.

Према намени, босански владарско-великашки документи се у периоду 1415–1497. деле на: потраживања и признанице (117 примерака или 49,6%), разне нотификације (обавештења, дописи, наредбе, изјаве, дипломатска писма; 48 примерака или 20,3%), разне уговоре (45 или 19,1%), пуномоћја (12 или 5,1%), даровнице (11 или 4,7%) и тестаменте (3 или 1,3%). За овај период нема сачуваних пропусница и пресуда. Оваква дистрибуција наменских типова, иако представља тек сачувани узорак, ипак сведочи о постепеном слабљењу моћи и ингеренција босанских владара и великаша. То слабљење је, сасвим логично, достигло врхунац у другој половини шездесетих година XV века, када готово сви сачувани акти представљају признанице или, евентуално, нотификације.²²

Најзад, вреди поменути и где се налазе сачувани босански документи из анализираног периода. У складу са дистрибуцијом дестинатара, највећи број докумената чува се данас у Државном архиву у Дубровнику (173 примерка или 73,3%). У значајнија стецишта спадају и Државни архив Венеције (22 примерка или 9,3%), Мађарски државни архив (5 примерака), Државни архив Милана (5 примерака), Архив ХАЗУ (4 примерка) и Архив САНУ (3 примерка). У Задру, Риму, Љубљани и Сомбатхељу се налазе по два примерка, а по један у Вадуцу, Прагу, Бечу, Санкт Петербургу, Заострогу, Напуљу и Мантови. У Дубровнику и Будимпешти се такође чува по један примерак и изван горе поменутих установа.²³

²¹ J. A. Soldo, *Luka Vladmirović i njegov krug*, Historijski zbornik (=HZ) 36 (1983) 189–213; *Zbornik o Luki Vladmiroviću: zbornik radova sa znanstvenoga skupa „Luka Vladmirović i njegovo djelo“*, Visovac, Zaostrog, 3.–4. studenoga 2005, Zagreb 2006.

²² Н. Исаиловић, *Владарске канцеларије*, 64–69. Видети и табелу у прилогу овог рада.

²³ *Исто*, 55–63.

Канцеларије и писари

Иако је у документима насталим у босанској држави од најранијих времена постојао обичај бележења писара, није се радило о неизоставном делу формулара, а и саме белешке о записивању (конскрипцији) не доносе превише података о раду владарских и великашких канцеларија. У анализираном корпусу име писара остаје непознато за 99 докумената (42%), а у највећем броју случајева се ради о писмима и латинским исправама. Међутим, из тог броја се, кроз идентификацију рукописа, пет примерака може приписати анониму краља Остоје, а по два примерка ћирилском и латинском анониму краља Томаша, као и анониму Влатковића. Пошто преостале исправе (њих 88) нису само оригинали, већ и преписи, не можемо знати да ли су их све писали различити људи. У недостаку изворника није могуће проучавати рукопис, а веома често није од помоћи ни друга грађа (нпр. акта и белешке дестинатара).²⁴

Босански владари имали су своје писаре још од времена XII века, али није сигурно да су имали и развијену установу канцеларије. Чак се и половином XIV века може уочити да готово све исправе Котроманића пише веома ограничен број људи, мада се углавном ради о вештим и вероватно образованим дијацима. Стога се, без недоумица, може рећи да, бар од времена бана Стјепана II на босанском двору постоји стална и професионална писарска служба. Праву канцеларију, у којој постоји барем одређена хијерархија и подела послова и у којој ради већи број људи, срећемо тек након проглашења краљевства (1377).²⁵ Краљ Твртко доводи из Србије првог логотета – Владоја, а имао је и неколико сталних писара за латински језик. Уочи његове смрти, помиње се и Томаш Лужац, заменик логотета, први писар за кога знамо да је писао и словенске и латинске исправе, са подједнаком вештином. Краљ Дабиша и његова супруга Јелена Груба наследили су тековине Тврткове канцеларије, с тим што је, под њиховом влашћу, Томаш Лужац постао главни логотет. Краљ Остоја је променио особље, а његову канцеларију је, током прве

²⁴ Исто, 71–73, 120–150.

²⁵ А. Babić, *Kancelarija bosanskih vladara*, 156–160, С. Станојевић, *Смудије* XVIII, Глас СКА 156 (1933) 41–59; М. Vrković, *Isprave*, 23–37; Н. Исаиловић, *Владарске канцеларије*, 75–186.

владавине, водио Стипан Добриновић, још један двојезични писар, можда племенитог рода. На почетку друге Остојине друге владавине, логотет је био извесни Томаш Бућанин, који је носио и титулу кнеза.²⁶

Од друге деценије XV века, чини се да краљевска канцеларија поново запошљава мањи број личности, а именован су нам познати само словенски писари Котроманића. По први пут се дешава да нови краљ наследи писара владара кога је збацио. Дијак Новак Гојчинић служио је краља Твртка II Твртковића 1405, а Стјепана Остојића 1419, овај пут као логотет (бр. 19). Са друге стране, Остојићев писар Владић, писао је исправе и за Твртка II током његове друге владавине (1421) – вид. бр. 13 и 28. Последњи писар са титулом логотета – Душан, јавља се 1420. године на двору Твртка II (бр. 24). Након тога се јављају само дијаци, с тим што треба нагласити да су поједине исправе писала и лица са другим звањима, нпр. протовестијар Рестоје (бр. 31, 33, 93, 117). Из исправа, али и из друге грађе, позната су нам имена дијака Радосава, канцелара Николе из Крајине, дијака Павла, дијака Радивоја Христића, дијака Твртка Секуловића, те дијака Браноша. Ниједна од до сада поменутих личности није, међутим, написала више од пет данас сачуваних докумената.²⁷

Док је крајем XIV и почетком XV века било уобичајено слати челнике краљевске канцеларије у преговоре (нпр. Владоја, Стипана Добриновића, Томаша Бућанина), та пракса је знатно смањена након 1415. године. Разлог томе не треба тражити само у недостатку извора или смањивању администрације, већ и у чињеници да су Котроманићи тада већ имали довољан број професионалних дипломата изван круга

²⁶ Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма (=ССП) I–1*, Београд – Сремски Карловци 1929, 82, 175, 178, 420, 423, 439, 440; G. Čremošnik, *Bosanske i humske povelje* (1949–1950) 119–146, 148–152, 161–163; (1955) 137–146; M. Динић, *Одлуке већа Дубровачке републике I*, Београд 1951, 277, 348; A. Babić, *Diplomatska služba u srednjevjekovnoj Bosni*, Radovi Naučnog društva NR BiH XIII/5 (1960) 31, 45–47, 49; С. Ћирковић, *Историја*, 136–137; M. Brković, *Isprave*, 338–339; *Српски биографски речник 2 (В–Г)*, Нови Сад 2006, 251 (С. Ћирковић); D. Lovrenović, *Na klizištu povijesti. Sveta kruna ugarska i Sveta kruna bosanska 1387–1463*, Zagreb – Sarajevo 2006, 56, 551, 677, 682, 700; *Српска енциклопедија II–1*, Нови Сад – Београд 2013, 514–515 (С. Рудић); Н. Исаиловић, *Владарске канцеларије*, 113–121.

²⁷ *ССП I–1*, 504, 508, 511, 513, 515, 519, 557; *ССП I–2*, Београд – Сремски Карловци 1934, 117, 120, 165–167; G. Čremošnik, *Bosanske i humske povelje* (1949–1950) 157–160, 168–187, 189–196; A. Babić, *Diplomatska služba*, 49–50; D. Lovrenović, *Na klizištu povijesti*, 263, 294, 486, 551; С. Рудић, *Неколико нових података о Рестоју Милохни*, ИЧ 58 (2009) 173–180, са старијом литературом; Н. Исаиловић, *Владарске канцеларије*, 120–126.

службеника канцеларије. Знатно веће учешће дијака у дипломатији, али и властеле у дипломатичкој писмености, показивали су босански магнати на путу еманципације у полусамосталне обласне господаре.²⁸

Без обзира на значајне разлике у процесу формирања и организацији у односу на краљевску, писарска служба Косача једина је великашка установа за састављање званичних докумената која без резерве завређује назив канцеларије. Нажалост, о њеним почецима знамо јако мало, будући да не постоје сачувани документи ове породице пре XV века. Чини се да су њени први писари били писмени фамилијари, представници нижег племства у служби Косача, као и личности из црквених кругова. С временом се јавља све већи број професионалних писара који су носили титулу дијака, али готово у свим периодима овај род служи велик број особа које обављају различите послове (заступници у разним трансакцијама, дипломатски представници, писари). Ради се о већ поменутом ситнијем племству, фамилијарима који су се својом службом уздигли на виши ранг, носећи и титуле кнезова. Из тог круга се посебно истичу Прибисав Похвалић (носилац титуле кнеза и племенитог витеза) и његов син Влатко, Радич Групковић (вероватно син дијака Групка), Вукман Југовић итд. Њихов брзопис (који је уједно и једина варијанта ћирилског писма која се среће у документима Косача) није увек естетски допадљив, али показује да се писменост почела ширити и изван уског круга људи.²⁹

Захваљујући великом броју сачуваних докумената, али и вести из дубровачких канцеларијских и нотарских аката, постоје бројни докази да су Косаче имале развијену канцеларију. Наиме, у време великог војводе и херцега Стјепана и његових синова, породицу је практично истовремено служило и више од пет професионалних дијака. Док су у Сандаљево време дугогодишњи професионални писари били Групко Добричевић (можда идентичан са Грубачем и Групком Поповићем) и дијак Прибисав, син попа Милоја, дотле се број поменутих дијака умножава од 1440-их. Дијаци Брајан, Сладоје Рачић и Доберко Маринић, као и монах Никандар Јерусалимац, служили су Сандаљеву супругу Јелену, док је Стјепан Вукчић имао дијаке Влатка, Вукшу, Радивоја Шиглицу, Божидара, Ружира, Радивоја Добришевића, Радоја Добришевића, Николу, Санка

²⁸ А. Бабић, *Diplomatska služba*, 11–70; А. Смиљанић, *Дипломатија обласних господара у Босни*, Бања Лука 2013. (докторска дисертација у рукопису).

²⁹ С. Ћирковић, *Херцег Стефан*, 14, 16, 18–19, 23–25, 60–62, 69, 73, 78, 86, 95, 98, 113, 158–159, 172, 187, 213, 235–237, 276; Е. Kurtović, *Veliki vojvoda bosanski Sandalj Hranić Kosača*, Sarajevo 2009, 377–389, 419–456; А. Смиљанић, *Дипломатија обласних господара*, passim; Н. Исаиловић, *Владарске канцеларије*, 132–147.

Добрушковића, Прибисава и Радована. Неки од његових дијака наставили су да служе и његовог наследника Влатка, а Санко је чак био васпитач најмлађег херцеговог сина Стјепана Херцеговића, каснијег Ахмед-паше, те је у том својству добио и тимар. За херцега, али и његове синове, повремено је документе састављао и милешевски митрополит Давид.³⁰

Углавном лоши односи између херцега Стјепана и његовог најстаријег сина Владислава, као и каснији спорови између Владислава и његове млађе браће Влатка и Стјепана, условили су раздвајање некада јединствене канцеларије Косача. Владислав Херцеговић започео је свој самостални пут пишући сам своје исправе. На тај начин је постао први великаш који је био сам свој писар. Но, временом, и он је почео да ангажује друге особе да састављају његове повеље и писма, задржавајући само својеручни потпис у одређеним случајевима. Дијака Владислава је „делио“ са братом Влатком, а доцније су се њихове писарске службе сасвим одвојиле. Влаткова канцеларија је, чини се, била бројнија и организованија јер је наследио већи део очевине и њен административни апарат. У тој канцеларији је најдуже служио и највише аката написао дијак Ивко, састављач чак 14 сачуваних исправа (бр. 182, 183, 184, 193, 194, 196, 198, 199, 200, 203, 207, 209, 213, 214). Према доступном узорку, он је најплоднији професионални писар у Босни од краја XII до почетка XVI века. Поред њега, за Влатка су исправе писали и дијаци Вукосав и Радивој Богдиновић, али и латински писар Гал из Горјана (чији документи нису сачувани). У последњим деценијама XV века, признанице обе гране Косача писали су и фамилијари-посланици, а уколико они нису били писмени састављали су их писмени Дубровчани, на лицу места, што сведочи о слабљењу администрације и смањивању средстава Косача, притиснутих османским властима.³¹

За великашку породицу Павловића се може рећи да је имала квалитетну писарску службу, али није извесно да се може говорити о канцеларији. Овај род је превасходно одржавао односе са другим великашима у Босни и са Дубровником, а сви његови документи који су данас сачувани били су упућени граду Св. Влаха. Имајући у виду ту

³⁰ ССПП I-1, 297-379; ССПП I-2, 41-98; G. Čremošnik, *Bosanske i humske povelje* (1952) 273-323; E. Kurtović, *Sandalj Hranić*, 377-389; H. Исаиловић, *Владарске канцеларије*, 132-147.

³¹ ССПП I-2, 124-132, 174-196; G. Čremošnik, *Bosanske i humske povelje* (1952) 297-323; В. Атанасовски, *Пад Херцеговине*, Београд 1979, 30, 33, 40, 42, 51, 54, 57, 60-62, 65, 66, 68, 69, 77, 101, 109, 120, 145, 155, 190, 192, 230; H. Исаиловић, *Владарске канцеларије*, 138-146.

ограничавајући чињеницу, закључујемо да је Радослава Павловића и његове синове служило свега неколико писара – Чичоје Поповић, дијак Влатко Марош, дијак Остоја, дијак Иван и дијак Миотош Цурић. Последња тројица су учествовала и у посланичким мисијама у Дубровнику, а Миотош се чак наводио и као кнез. Остоја је у једном документу наведен као логотет, али је, чини се, вероватније да се у том случају радило о преузимању из формулара, а не о показатељу уздизања писарске службе Павловића на неки виши, формалнији ниво. Повеље Павловића спадају, по димензијама, у највеће јужнословенске исправе, што се углавном тумачи њиховим скоројевићством. Са друге стране, ради се о естетски ваљаним производима који сведоче о вештини њихових састављача.³²

О писарским службама осталих великашких породица немамо много података. Познат нам је само један писар породице Николића – Добрило Рашковић, за кога се експлицитно не наводи да ли је био дијак. Када су Влатковићи у питању, чини се да су они желели да следе модел Косача, али никада нису успели достићи њихов степен моћи, богатства и еманципације. Из малобројних њихових докумената који су сачувани стиче се утисак да нису имали праве канцеларије, па чак ни редовне писаре. Могуће да је у њиховој сталној служби био писац њиховог уговора са Дубровником, дијак Радич Вукићевић. Он, међутим, није састављао њихове признанице. Већину њих је, у име читавог рода, писао кнез и војвода Жарко Влатковић. Друге су, пак, писали посланици упућени у Дубровник или писмени Дубровчани. Представници породице Тезаловић-Озрисаљић били су нижа властела, те су сами састављали своје признанице. Све сачуване примерке писао је својеручно Влатко Поповић, представник ове породице.³³

Павловићи и Косаче су, у XV веку, неке своје писаре експлицитно називали члановима домаћинства тј. двора, односно својим слугама (фамилијарима) – код Павловића је дијак Остоја тако чељадинић и кућанин, а дијак Иван само кућанин, док је код Косача Грушко Добричевић дијете укућно, а дијак Ивко кућанин. Можда је и звање „унутарњег дијака“, како херцег Влатко назива свог дијака Радивоја Добришевића, везано управо за његов статус сталног дворског писара.³⁴

³² ССПП I-1, 567–642; ССПП I-2, 103–110, 146–151; G. Čremošnik, *Bosanske i humske povelje* (1951) 89–118; Н. Исаиловић, *Владарске канцеларије*, 129–132.

³³ ССПП I-2, 135–145, 169–173, 200; G. Čremošnik, *Bosanske i humske povelje* (1952) 323–333; Н. Исаиловић, *Владарске канцеларије*, 148–150.

³⁴ ССПП I-1, 374, 613, 615, 619, 628; ССПП I-2, 104, 174, 185; D. Lovrenović, *Bosanska kvadratura kruga*, 93–97, 195–196; Н. Исаиловић, *Владарске канцеларије*, 92–93, 134, 482.

Датуми и белешке о записивању не сведоче само о састављачима исправа, већ и о местима на којима су оне настајале. Анализом података о местима записивања утврђује се као неспорна чињеница да су босанске канцеларије и писарске службе биле „путујуће установе“. Писари су пратили владара и писали његове исправе кад год и где год је то било потребно. За близу 30% докумената (углавном писама) није познато где су настали. Са друге стране, међу познатим локацијама посебно се истичу – Дубровник са околином (47 докумената тј. 20%, махом признаница), као и главна средишта владарских и великашких родова – краљевски дворски комплекси око Бобовца и Сутјеске (16 докумената тј. 7%), око Јајца (11 докумената тј. 5%), Високог (5 докумената тј. 2%) и Врандука (2 документа тј. 1%), затим Нови (24 документа тј. 10%), Благај, Сокол, Пишче, Кључ, Кукањ и Даска (по 2–3 документа) за Косаче, те Борач (11 докумената тј. 5%) за Павловиће. Од места у иностранству, осим Дубровника, највише исправа је настало у Риму (3 примерка), у време док је тамо боравила краљица Катарина, супруга краља Томаша.³⁵

Филолошке особености

Већина исправа (80%) сачувана је или изворно писана на словенском језику, док латинских, староиталијанских и вишејезичних исправа има свега педесет (20%). Изворно латинских докумената је 33, староиталијанских 14, док су оба ова језика заступљена у три исправе. Део латинских и готово сви староиталијански примерци представљају, заправо, млетачке белешке о босанским посланствима, те не знамо на ком су језику посланичка писма заправо била донесена. И сам језик који је употребљен представља млетачки дијалекат италијанског језика.³⁶

У разматрањима словенског језика, треба нагласити да се ради о говорном језику и приметити присуство различитих рефlekса јата у средњовековним документима. У периоду између 1415. и 1497. диверзитет доживљава врхунац, па се срећу примери икавице, ијекавице и екавице, али и јата неразрешеног у писању. Веома су честа и мешања

³⁵ С. Станојевић, *Студије XVIII*, 53–56; Н. Исаиловић, *Владарске канцеларије*, 69–71, 480, 496.

³⁶ Н. Исаиловић, *Владарске канцеларије*, 63–64, 244–274. Видети и табелу у прилогу овог рада.

рефлекса у оквиру истог документа. Икавица доминира, посебно у документима Котроманића, и самостално је заступљена у преко 40 јединица. Самостална заступљеност других рефлекса је знатно мања, али постоје десетине јединица у којима се они срећу у комбинацији са другима. Начелно би се могло рећи, уз поприличан број изузетака, да територијална линија поделе иде у складу са Ивићевим истраживањима изговора штокавског наречја некадашњег српскохрватског језика. На простору централне Босне доминантно је заступљен млађи икавски рефлекс, а на простору Херцеговине ијекавски говор. Екавица се среће само у траговима, у источној Босни и, неочекивано, у земљи Влатковића.³⁷

Анализом сачуваних оригинала добија се јасна слика и о доминантном облику ћирилског писма. Ради се, наиме, о тзв. канцеларијском брзопису који се у Босни усталио још у XIV веку, добијајући, међутим, пун замах у XV столећу. Наведеним писмом писано је преко 95% примерака докумената. Устав и полуустав се срећу у свега седам примерака, прецизније седам свечаних повеља, које су произашле из рада писарских служби Котроманића (бр. 13, 19, 28, 62, 117), Косача (бр. 39) и Павловића (бр. 81). Поменути брзопис се често у историографији називао босанчицом или босаницом, али је тај термин скован тек крајем XIX и почетком XX века. Наиме, упркос одређеним морфолошким специфичностима, реч је, у основи, о истом писму које се по западном Балкану проширило из Србије од краја XIII века. Регионалне разлике у писању постаће израженије у другој половини XV столећа, као и током периода новог века, али и у том случају се не ради о некаквом специфичном босанском, хумском и хрватском писму, већ тек о западној варијацији већ постојећег брзописа.³⁸

³⁷ В. Богићевић, *Писменост у Босни и Херцеговини*, Сарајево 1975, 13–92; П. Ивић, *Дијалектологија српскохрватског језика. Увод и штокавско наречје*, Београд 1985²; L. Nakaš, *Jezik i grafija*, passim; Ista (pr.), *Bosanska ćirilčna pisma*, passim; Н. Исаиловић, *Владарске канцеларије*, 244–246, 253–259.

³⁸ Б. М. Недељковић, *О „босанчици“*, ПКЈИФ 21 (1955) 271–284; G. Čremošnik, *Srpska diplomatska minuskula, njezin postanak i razvoj*, Slovo 13 (1963) 119–136; V. Mošin, *Metodološke bilješke o tipovima pisma u ćirilici*, Slovo 15–16 (1965) 150–180; А. Младеновић, *Прилог проучавању развита наше ћирилице*, Књижевност и језик XII–3 (1965) 53–66; Т. Raukar, *O nekim problemima razvitka ćirilske minuskule („bosančice“)*. *U povodu rasprave A. Mladenovića, Prilog proučavanju razvitka naše ćirilice*, *Književnost i jezik XII*, 1965/3, 53–66, HZ 19–20 (1966–1967) 485–499; В. Lomagistro, *La scrittura cirillica minuscola: genesi ed evoluzione*, in: *Contributi italiani al XIV Congresso Internazionale degli Slavisti (Ohrid, 10–16 settembre 2008)*, Firenze 2008, 111–148; П. Ђорђевић, *Историја српске ћирилице*, 129–143, 154–179; L. Nakaš, *Jezik i grafija*, 9–78; Н. Исаиловић, *Владарске канцеларије*, 260–265.

Латинске повеље су готово без изузетка биле писане готичким курзивом, у који се постепено уграђују елементи хуманистичког писма. Чистом хуманистичком исписана је само једна босанска исправа – повеља краља Стефана Томаша Млечанима из 1450. године (бр. 114).³⁹

Треба нагласити да су у другој половини XV века словенски језик и брзописно ћирилско писмо постали својеврсна *lingua* и *scriptura franca* западног Балкана, па и неких суседних земаља. Наиме, њима су се користили не само Србија, Босна, Дубровник, јужна Хрватска и Далмација, већ и албанска господа, мађарски владари и османске власти. Истим језиком, али уз графију нешто ближу бугарској ћирилици, пишу и господари Влашке и Молдавије. Нема сумње да су овој дисеминацији словенског језика допринеле политичке околности у којима су балкански народи играли крупну улогу. Османлије су имале развијену канцеларију изграђену по узору на српски и босански модел, а у некој мери су њихов пример следили и краљеви Угарске, попут Матије Корвина и Јована Запоље који су, што са својим словенским поданицима, што са Турцима, водили преписку управо на словенском језику, брзописном ћирилицом.⁴⁰ Глагољица је задржала доминацију само у периферним деловима западног Балкана, на простору северне Хрватске (прецизније данашње Лике, Горског Котара и Кварнера).⁴¹

Називи докумената

У босанским владарским актима није било јединственог назива за документе или њихове поједине типове. Стари називи, као што је

³⁹ V. Novak, *Latinska paleografija*, Београд 1952; J. Stipišić, *Pomoćne povijesne znanosti*, Загреб 1972, 98–131; Н. Исаиловић, *Владарске канцеларије*, 260.

⁴⁰ F. Miklosich, *Monumenta Serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii*, Viennae 1858, 553–557; V. Boškov, *Odnos srpske i turske diplomatike*, *Jugoslavenski istorijski časopis* 3–4 (1980) 219–236; Н. Радојчић, *Пет писама с краја 15. века*, *Јужнословенски филолог* 20, 1–4 (1953–1954) 343–367; I. Biliarsky, *Un Page des Relations Magyaro-Ottomanes vers la fin du XVIe siècle*, *Turcica* 32, Paris – Leuven 2000, 291–305; Р. Михаљчић, *Словенска канцеларија арбанашке властеле*, Изворна вредност старе српске грађе, Београд 2001, 9–19; Р. Михаљчић – С. Тирковић (пр.), *Лексикон српског средњег века (=ЛССВ)*, Београд 1999, 278 (Ђ. Тошић); Н. Исаиловић, *Владарске канцеларије*, 252–253.

⁴¹ E. Hercigonja, *Tropismena i trojezična kultura hrvatskoga srednjovjekovlja*, Загреб 2006².

књига, испали су из употребе још у XIV веку. Заменичко изражавање (*се, сие, ово*) опстаје и касније, али се ретко употребљава самостално. Нешто чешће се користе општи термини за нешто што је записано – *писаније, записаније, уписаније, записъ*. У истом значењу, које се разликује од данашњег, јавља се и *писмо*.⁴² Термин *повеља* најчешће се користи реминисцентно, тј. приликом помена ранијих аката, углавном свечаног типа, и то само у документима издатим Дубровнику. *Слово*, назив пренет из Србије, забележено је безначајан број пута. Са друге стране, среће се, и то махом у уговорима и даровницама, и низ неформалних израза који појашњавају правни чин (*вбѣтъ, рота, милостъ*).⁴³

Упркос овој номиналној разноврсности, у словенским документима састављеним у Босни од половине XIV века доминира назив *лист* (*листь*). Ради се о општем називу за исправу који је потекао од комада материјала на коме је она исписивана. Каткад се јављао самостално, а каткад са допунском одредницом. Те одреднице су се углавном тицале неких формалних обележја, па се најчешће среће израз *отворени лист*. Отворени лист је означавао сваки документ који није био затворен печатом, али је временом та фраза почела означавати пре свега повеље, посебно оне мање свечаног типа и једноставнијег формулара (текуће признанице, нотификације, мање свечане уговоре).⁴⁴ Од наменских типова познајемо само *лист записни* или *матица записна* (акт о полагању депозита) и *лист веровани* (пуномоћје). Наменским типовима припадају и називи *повеља слободна* (разрешна повеља), *експедиторија* (признаница) и *тестамент* (опорука).⁴⁵ Бројни словенски акти немају никакав, чак ни заменички назив.

Називи латинских исправа показују много већу уједначеност него словенски. У њима се искључиво срећу заменичка именована (изражена правим показним заменицама, присвојним придевима или термином *presentes*) или термин *litterae*, каткад ближе формално или наменски одређен. Некада су се оба ова начина именовања обједињавала у

⁴² С. Станојевић, *Студије XXII*, Глас СКА 161 (1934) 1–26; *ЛССВ*, 217, 513–516 (Ђ. Бубало); Ђ. Бубало, *Писана реч*, 35–45; Н. Исаиловић, *Владарске канцеларије*, 275–297.

⁴³ *ЛССВ*, 407 (М. Благојевић), 529–532 (Р. Михаљчић), 780–781 (Б. Ферјанчић); Д. Lovrenović, *Vosanska kvadratura kruga*, 116–117; Н. Исаиловић, *Владарске канцеларије*, 277–279, 282–286.

⁴⁴ С. Станојевић, *Студије XXII*, 4–20; Н. Исаиловић, *Владарске канцеларије*, 287–289.

⁴⁵ *ЛССВ*, 513–516 (Ђ. Бубало); Е. Куртовић, *Из хисторије банкарства Босне и Дубровника у средњем вијеку. Улагање новца на добит*, Београд 2010, 117–141; Н. Исаиловић, *Владарске канцеларије*, 282, 287–292.

јединствен израз – *presentes litterae*. Од сразмерно ретких помена назива наменских типова докумената издвајамо: *litterae privilegiales* (повластица), *donacio* (даровница), *contractum* (уговор). У дипломатским писмима среће се и назив *capitula* (ставке), али та врста документа можда и није била у потпуности дипломатички обликована. И староиталијански називи се ослањају на латинске (*presente, littera, lettera*).⁴⁶ Разуме се, сви ови називи део су текста самих исправа и нису узете у обзир накнадне белешке дестинатара, којима је, обично на полеђини, прецизиран тип примљених докумената. Развијена формална и наменска типологија, каква је постојала нпр. у Угарској, у Босни, чини се, није постојала.⁴⁷

Спољашње особености

Спољашње особености докумената (материјал, облик листа, мастило, водени жиг, физичка средства овере и слично) вреди испитивати искључиво на оригиналним примерцима у које смо имали увид, пошто само они одражавају изворни облик акта насталог у канцеларијама босанских владара и великаша.

Већ смо нагласили да је преко 70 примерака (око 30% корпуса) из анализираниог периода сачувано у облику преписа. Међу оригиналима, на папиру је исписано 113 примерака (70,2% доступних оригинала), а на пергаменту њих 48 (29,8% доступних оригинала). Папир је набављан углавном преко приморских градова и из Италије, о чему сведоче типични водени знаци.⁴⁸ Најзаступљенији формат је тзв. *carta reale*, чијим се

⁴⁶ С. Станојевић, *Студије* XXII, 10–12; М. Brković, *Isprave*, 222–223; Ђ. Бубало, *Писана реч*, 39–42, 200–214; Н. Исаиловић, *Владарске канцеларије*, 292–302.

⁴⁷ www.staff.u-szeged.hu/~capitul/oktatas/vocabulary_HLE.rtf

⁴⁸ С. М. Briquet, *Les filigranes: dictionnaire historique des marques du papier dès leur apparition vers 1282 jusqu'en 1600* I–IV, Leipzig 1923. (према електронском издању на: http://www.ksbm.oeaw.ac.at/_scripts/php/BR.php); V. Mošin, *Filigranologija kao pomoćna historijska nauka*, Zbornik Historijskog instituta JAZU 1 (1954), 25–93; Isti, *Filigranološka problematika i papir Dubrovačkog arhiva*, Historijski zbornik 29–30 (1976–1977) 51–59; V. Mošin – S. Traljić, *Vodeni znakovi XIII i XIV vijeka* I–II, Zagreb 1957; J. Stipišić, *Pomoćne povijesne znanosti*, 19–20; G. Čremošnik, *Studije za srednjovjekovnu diplomatiku i sigilografiju Južnih Slavena*, Sarajevo 1976, 19–42; ЛССВ, 491, 506–507 (Ђ. Тошић); Н. Исаиловић, *Владарске канцеларије*, 187–195.

пресавијањем по половини добијао дволист величине приближне данашњем стандардном формату А4.⁴⁹ Штедљивост није била врлина босанских писара, посебно у првој половини XV века. Без обзира на чињеницу да је једна од четири стране таквог дволиста била довољна за бројне врсте аката исписаних на папиру, финални производ често је подразумевао употребу оба листа. Такав приступ је ојачавао печатење, али није био нужан.⁵⁰ У коначној дистрибуцији, једнолистни односе тек благу превагу над дволистним примерцима (59 према 51 примерку).⁵¹

Типолошки посматрано, на пергаменту су исписиване искључиво свечане и опширне повеље (пре свега уговори, даровнице, финалне признанице и свечане изјаве) и, готово сигурно, оригинали тестамената. Папир је, пак, био резервисан за сва писма, разне нотификације (наредбе, обавештења, мање свечане изјаве), текуће признанице и потраживања, пуномоћја. Како у анализираном раздобљу, а посебно у периоду након 1463. године, из босанских канцеларија превасходно излазе признанична акта и дипломатска писма, папир је остварио знатно већи удео у материјалу.⁵²

Већу равномерност налазимо у начину распореда текста. У зависности од тога да ли је текст текао паралелно са краћом или са дужом страницом листа, готов документ је могао имати облик усправног или положеног правоугаоника. Оба ова „облика листа“ заступљена су са приближно истим бројем примерака (63 усправних, односно 66 положених). Квадратних или скоро квадратних примерака је било веома мало (свега осам). Некадашњи принцип, вероватно проистекао из нотарских исправа, да се дуже и свечаније исправе пишу тако да изгледају као усправни правоугаоници, није доследно спровођен у XIV и XV веку, можда под утицајем угарске праксе у којој је доминирао положени правоугаоник. Разуме се, распоред је зависио и од карактеристика материјала, али и од потребног простора. У ранијем раздобљу, папирни документи углавном су имали облик положеног правоугаоника, али је са временом доминација тог облика знатно ублажена.⁵³

⁴⁹ V. Mošin, *Filigranologija*, 54–58; J. Stipišić, *Pomoćne povijesne znanosti*, 18; Н. Исаиловић, *Владарске канцеларије*, 193–195, 200–201.

⁵⁰ G. Čremošnik, *Bosanske i humske povelje* (1949–1952), passim; Isti, *Studije*, 39–42, 81–117.

⁵¹ За три примерка због рестаурације није могуће утврдити да ли су били исписани на половини табака *carta reale*, или на пресавијеном целом табаку.

⁵² Н. Исаиловић, *Владарске канцеларије*, 187–191, 194–195.

⁵³ G. Čremošnik, *Bosanske i humske povelje* (1948–1955), passim; Н. Исаиловић, *Владарске канцеларије*, 195–198.

Белешке нису имале свој сопствени материјал, пошто су исписиване на маргинама већ насталих докумената. Како се углавном радило о записима у дубровачким канцеларијским и нотарским књигама насталим пре преласка на обавезно коришћење пергаментна у њима, већина бележака сачувана је на папирној подлози. Тек око трећине њих налази се на маргинама или полеђинама пергаментних повеља.⁵⁴

Босанске канцеларије карактеристичне су у региону по употреби одређених боја мастила (тинте). Мастило је, услед свог састава и хемијских процеса, временом мењало боју, па није увек лако увидети његов првобитни облик. На 144 доступна оригинала, могли смо утврдити да је претежно тамноплаво мастило присутно на 59 примерака (41%), претежно смеђе на њих 55 (38,2%), претежно црно на 26 (18,1%), а претежно сиво на 4 примерка (2,8%). Босанску посебност представља плаво мастило, које је нарочито коришћено у писарским службама Павловића, а једно време и у краљевској канцеларији Котроманића, мада постоје примери његове употребе и у другим канцеларијама. То је мастило можда било и домаће производње, јер се не среће у суседним државама. Из Дубровника је набављано смеђе мастило, које данас углавном има светлије нијансе.⁵⁵ За црна и за сива мастила не можемо знати да ли су задржала изворне нијансе. Може се десити да се заправо ради о временом измењеним нијансама тамноплаве или тамносмеђе тинте.

Употреба црвеног мастила, увезена из Србије у време проглашења краљевства, остала је ограничена на исправе Котроманића и нико од великаша је није употребљавао.⁵⁶ Са друге стране, црвени восак, као краљевски резерват, временом је ушао у канцеларије Косача (око 1445, бр. 94) и Влатковића (око 1458, бр. 136), вероватно уз прибављену дозволу. Мања је, пак, вероватноћа да је таква дозвола постојала у случају коришћења црвеног воска за печатење исправа Санковића с краја XIV века.⁵⁷

Од физичких средстава овере у Босни у XV веку, најзаступљенији и готово неизоставаан је печат. Печати су увек израђивани од воска природне, црвене или тамнозелене боје. Њихово присуство се може

⁵⁴ Н. Исаиловић, *Владарске канцеларије*, 188, 194.

⁵⁵ G. Čremošnik, *Bosanske i humske povelje* (1949–1952), passim; J. Stipišić, *Pomoćne povijesne znanosti*, 26; В. Богичевић, *Писменост у БуХ*, 51–53; *ЛССВ*, 277–278 (Ђ. Тошић), 581–582 (И. М. Ђорђевић); Е. Kurtović, *Sandalj Hrančić*, 378; Н. Исаиловић, *Владарске канцеларије*, 207–212.

⁵⁶ G. Čremošnik, *Studije*, 47; *ЛССВ*, 277–278 (Ђ. Тошић), 581–582 (И. М. Ђорђевић); Н. Исаиловић, *Владарске канцеларије*, 212–215.

⁵⁷ G. Čremošnik, *Studije*, 75–81; Н. Исаиловић, *Владарске канцеларије*, 230–233.

утврђивати не само на основу увида у оригинале, већ и кроз неке унутрашње, текстуалне састојке (формулу короборације или белешке о регистрацији преписа).⁵⁸ Печат недостаје готово искључиво у белешкама, као и у документима породице Тезаловића-Озрисаљића, која је припадала ситнијем властeosком сталежу. У свим осталим актима, он се или помиње или је присутан. Према данашњем стању, један печат се налази на 84 документа, по два на њих 19, по три на 5, а по четири на једном документу. Трагови печатења налазе се на 21 документу, а помен печата на њих 20 (од чега се на два документа помињу по два печата).⁵⁹ Већи број печата обично је подразумевао више ауктора исправе или више лица чија је гаранција била неопходна за ваљаност правног чина. То се углавном односило на великашке повеље, јер су чак и еманциповани обласни господари посматрани као несамостални владари који своју власт деле са сродницима.⁶⁰ Отисци типара рађени су у воску природне боје (у XV веку то су углавном велики двострани печати), црвеном (за особе са владарским ауторитетом или посебним допуштењем неке више власти) и зеленом воску (за остале особе).⁶¹

Унутрашње особености – преглед формалних образаца

Да ли су постојали барем донекле типизирани формални образци босанских владарских докумената? Начелно је исправна тврдња Станоја Станојевића да су формулари босанских словенских исправа били неуједначени, без много шаблона и склони разним модификацијама.⁶² Међутим, овакво тумачење је само донекле тачно, пре свега на микроплану тј. када је реч о тачном поретку формула и типским изразима, који су заиста навелико варирали. Са друге стране, посматрајући све

⁵⁸ С. Станојевић, *Студије XVI*, Глас СКА 132 (1928) 1–27; Р. Анђелић, *Srednjovjekovni pečati iz BiH*, passim; Г. Ћремошник, *Студије*, 45–117; *ЛССВ*, 510–513 (Д. Синдик).

⁵⁹ О начинима печатења: Г. Ћремошник, *Bosanske i humske povelje* (1948–1955), passim; *Isti*, *Студије*, 81–117; Р. Анђелић, *Srednjovjekovni pečati*, 86–90; Н. Исаиловић, *Владарске канцеларије*, 224–226.

⁶⁰ Г. Ћремошник, *Студије*, 46–49, 59–63; Н. Исаиловић, *Владарске канцеларије*, 221–222.

⁶¹ Г. Ћремошник, *Студије*, 75–81, 111–117; Н. Исаиловић, *Владарске канцеларије*, 229–233

⁶² С. Станојевић, *Студије XX*, Глас СКА 157 (1933) 153–219; Н. Исаиловић, *Владарске канцеларије*, 511–517.

особености докумената босанског владарског корпуса, може се утврдити да су одређени модели и типови ипак присутни и да се могу идентификовати. Важно је, пре свега, нагласити да постоје велике разлике између формалних образаца словенских и латинских докумената. Потоњи су били дуговечнији, доследнији и једноставнији, можда и зато што су били засновани на готово немодификованом формулару коришћеном у читавом региону, пре свега у Угарској. Са друге стране, словенски обрасци су вековима мењани и допуњавани, прилагођавани домаћим потребама, а били су и изложени бројним утицајима суседа и њихових, како словенских тако и латинских образаца.⁶³

Треба, најпре, изложити једноставније, латинске формалне обрасце. Они су имали релативно лабаве везе са наменским типовима исправа, а постојала су два модела за повеље и један за писма. Када је реч о повељама, много учесталији је био тзв. „угарски модел“, кога тако називамо јер се поклапао са обрасцем који се у земљама угарске круне користио од XIII века надаље, уз извесне модификације. Вероватно је управо преко северозападних суседа и пренет у Босну. Модификовани модел тог обрасца, с почетка XIV века, остао је доминантан у састављању угарских, али и босанских докумената све до краја средњег века и подразумевао је следеће формуле: интитулација – промулгација са општом инскрипцијом – експозиција – диспозиција – короборација – датум (нпр. бр. 110). Некада је он обогаћиван салутацијом или једноставном аренгом, а у Босни и заклетвом, духовном санкцијом и сведоцима, али таквих примера има сразмерно мало. Напомињемо да су поменуте аренге пре свега оне које промовишу дужности доброг владоца.⁶⁴

Други, знатно мање заступљен латински формални образац био је „нотарски модел“ који се, доста рано, из Венеције проширио на Балкан и почео да се употребљава и изван нотаријата. Он се, у суштини, од угарског разликовао само по почетним формулама. Наиме, почињао је хронолошким датумом (или комбинацијом инвокације и датума) иза којег је следила интитулација. У свему осталом, није било разлике у избору и ређању формула.⁶⁵ Прерада овог модела била је знатно присутнија у словенским исправама. Приметно је да се у латинским повељама готово идентичан формални образац користио и за репрезентативне повеље и за

⁶³ Н. Порчић, *Дипломатички обрасци средњовековних владарских докумената: српски пример*, Београд 2012, *passim* (докторска дисертација у рукопису).

⁶⁴ М. Врковић, *Исправе*, 32–37; Н. Исаиловић, *Владарске канцеларије*, 512–513.

⁶⁵ С. Станојевић, *Студије XX*, 167–169, 176; Н. Порчић, *Дипломатички обрасци*, 257–258, 270–274; Н. Исаиловић, *Владарске канцеларије*, 512–514.

акта настала свакодневним пословима владара. У потоњима је изостајала аренга, али она није била обавезна ни у свечаним актима. Све друге формуле су могле бити присутне у оба типа аката.

Када је реч о латинским писмима, она су се такође ослањала на „угарски модел“. Стални елементи су били: инскрипција – експозиција – диспозиција – датум, а често се иза инскрипције уметала и салутација. Промулгација се јављала местимично, мада немали број пута. У сваком писму је постојао и интитулациони елемент, али је он могао бити остварен на два начина – или почетном интитулацијом или, веома често, завршном интитулацијом, која је практично замењивала потпис (нпр. бр. 139).⁶⁶

О словенским формуларима коришћеним у Босни (са Хумом), већ је писао Станојевић, идентификујући неколико врста, али без озбиљнијег покушаја да их повеже са наменским типовима или степеном њихове свечаности.⁶⁷ Стога ће бити потребно и да се осврнемо на конкретне везе између врста докумената и формалних образаца који су коришћени, као и на различиту праксу краљевске и великашких канцеларија.

Када је реч о свечаним актима, они су, током постојања средњовековних босанских држава, грађени по више различитих образаца. Највеће разлике се срећу у уговорима. Најстарији обрасци су вероватно настали прерадом италијанских узора, можда чак и из папске канцеларије. Њих од 1240-их, под директним утицајем тада млетачког Дубровника, замењује „нотарски модел“, о коме је већ било речи, обогаћен неким новим елементима. Већина уговора са Дубровником од 1240. до 1367, састављана је по овом моделу. Након крунисања Твртка I за краља Срба и Босне, краљев логотет Владоје из Србије „увози“ аренгални образац. На његовим основама, почев од краља Дабише, устаљује се нешто једноставнији формулар који подразумева следећу схему: инвокација (углавном присутна) – аренга са уграђеном интитулацијом – петиција – експозиција – диспозиција – заклетва са сведоцима – духовна санкција – белешка о писару – датум – калиграфски потпис. Формула сведока је, понекад, раздвајана од заклетве. Световна санкција била је реткост, а короборација се јавља тек у позном периоду, а и тада местимично. Овај модел коришћен је за скоро све свечане уговоре са Дубровником до 1461, али је трпео бројне модификације у детаљима (видети бр. 13, 19, 24, 28, 93, 117, 149).⁶⁸

⁶⁶ М. Вркović, *Isprave*, 32–37; Н. Порчић, *Дипломатички обрасци*, 284–288; Н. Исаиловић, *Владарске канцеларије*, 513.

⁶⁷ С. Станојевић, *Студије XX*, 153–219.

⁶⁸ С. Станојевић, *Студије XX*, 171–173; Н. Порчић, *Дипломатички обрасци*, 247–257; Н. Исаиловић, *Владарске канцеларије*, 514–515.

Још у последњим годинама бановања Твртка I, појавио се и једноставнији уговорни модел, који због присуства споја промулгације и опште инскрипције можемо назвати „промулгационим“ (форма прогласа свима заинтересованима). Он по структури највише наликује на латински „угарски“ модел, а можда је изграђен и модификацијом типично босанског даровног обрасца. Није био примењиван само за свечане уговоре и није коришћен само у канцеларијама Котроманића, већ и обласних господара до краја друге деценије XV века. Такође, не среће се само у уговорима, већ и у признаницама-разрешницама и нотификацијама. Иако подложен бројним изменама, овај формални образац састојао се од инвокације, интитулације, промулгације са општом инскрипцијом, експозиције, диспозиције, датума и белешке о писару (нпр. бр. 149). У зависности од намене, могле су бити укључене и формуле петиције, заклетве, духовне санкције и сведока, док се короборација чешће јавља од последње деценије XIV века.⁶⁹

Са еманципацијом обласних господара, и у уговоре које су они издавали продиру елементи аренгалног обрасца. Он је, чини се, унет под утицајем Дубровника, јер је сматран најпогоднијим за свечане и важне акте. Уношење новина у образац и све већа организованост канцеларијске службе доприносили су уздизању угледа босанских велможа и афирмацији њихових области које су кренуле путем делимичне самосталности. Кроз образац и садржај појединачних формула почела је изградња идеологије Косача и Павловића. Први нацрт је увео војвода Сандаљ Хранић 1419. када је, уместо „промулгационог“ модела применио нови који је укључивао инвокацију, интитулацију, експозицију са елементима аренге и петиције, диспозицију, духовну санкцију, сведоке, заклетву, короборацију, датум и белешку о писару (бр. 14). Тај модел прерађује се даље у канцеларији Радосава Павловића, од стране његовог дијака Остоје, који је и сам био под утицајем дубровачког аренгалног формулара. Тај, коначни формулар почињао је аренгом у којој су били садржани интитулација, а понекад и инвокација, а затим су се ређали петиција, експозиција, диспозиција, заклетва, духовна санкција, сведоци, короборација, датум и белешка о конскрипцији. Између експозиције и диспозиције понекад је уметан спој промулгације и опште инскрипције. Уз већ стандардне модификације, овај модел остаје присутан у свечаним уговорима Косача и Павловића све до 1450-их година.⁷⁰

⁶⁹ С. Станојевић, *Студије XX*, 169–171, 179–181; Н. Исаиловић, *Владарске канцеларије*, 514.

⁷⁰ С. Станојевић, *Студије XX*, 180–183; Н. Исаиловић, *Владарске канцеларије*, 514–515.

Босанске словенске даровнице ослањале су се на мањи низ образаца. И оне су биле свечаног карактера, а како су углавном издаване домаћим дестинатарима садрже најтипичнији босански формулар. Он није у потпуности аутохтон, јер се ослања на старије западне обрасце, али је до XIV века већ попримио велик број домаћих особености. До последње четвртине тога столећа он је укључивао вербалну инвокацију – интитулацију – експозицију (понекад) – диспозицију – сведоке – световну санкцију – белешку о писару и датум. У неким даровницама јављала се и заклетва, или заклетвени израз у диспозицији, а у некима и промулгација. Инскрипција је некада била самостална, а некада уграђена у експозицију или диспозицију. Од Твртковог проглашења за краља, даровнице су обogaћене кратком аренгом и калиграфским потписом, а у њима се све чешће јављао и спој промулгације и опште инскрипције, као и короборација. Такав формулар на крају је имао следеће састојке: вербална инвокација – аренга – интитулација – промулгација са општом инскрипцијом – експозиција – диспозиција – сведоци – духовна санкција – короборација – датум – белешка о писару – калиграфски потпис (нпр. 98). У односу на уговоре, приметно је одсуство, или барем несталност формуле заклетве.⁷¹

„Обичне“ повеље мањег формата – и према значају и у физичком смислу – израђиване су по поједностављеној варијанти „промулгационог обрасца“ о коме је већ било речи. Та варијанта се профилисала у XV веку и примењивана је за различите наменске типове повеља (мање свечане уговоре, текуће признанице, налоге, дозволе, јемства и слично). Образац се састојао од симболичке и вербалне инвокације, интитулације, промулгације са општом инскрипцијом, експозиције (код уговора са петицијом), диспозиције, короборације, датума и белешке о писару (нпр. бр. 128, 148). Због формулације која је редовно инсерирана у промулгацију, овакви документи називани су „отвореним листовима“, иако се тај назив заправо односио на све акте који нису затварани печатом. Подврсту оваких „отворених листова“ чине признаничне (експедиторијалне) повеље текућег карактера (нпр. бр. 161). Њихову специфичност представљали су типски изрази додавани између диспозиције и короборације (*и вамъ въ листь буди за еспедиторию; призовите гости люди, да буду вамъ свидоци*). Овакве повеље замениле су 1430-их година

⁷¹ С. Станојевић, *Студије XX*, 169–171; А. Соловјев, *Властеоске повеље*, 79–105; Н. Порчић, *Дипломатички обрасци*, 262–266; Н. Исаиловић, *Владарске канцеларије*, 515–516.

до тада употребљавана експедиторијална писма која су грађена по шаблону: симболичка инвокација – интитулација – инскрипција – диспозиција – датум – белешка о писару (понекад).⁷²

Тестаменти су, као посебан тип докумената, имали веома неуједначен образац. Они који нису издавани по нотарским обрасцима, обично су садржавали инвокацију, интитулацију, кратку и типску експозицију, опширну диспозицију и датум. Друге формуле биле су ретке, а међу њима се вероватно најчешће јављала најавна короборација печатом (нпр. бр. 174). О овој врсти исправа, услед малог узорка у фонду босанских владарских аката, не могу се изводити поуздани закључци.⁷³

Белешке признаничног типа које су уношене на маргине туђих докумената исте намене углавном су уношене према поједностављеном „нотарском моделу“: инвокација (понекад) – хронолошки датум – интитулација – експозиција (понекад) – диспозиција – короборација – локацијски датум (понекад). На крају се често налазила и својеврсна белешка о конскрипцији короборационе природе (*свидокою мовмь рукомь*), док се промугација са општом инскрипцијом сретала веома ретко, и то иза интитулације (нпр. бр. 15–18).⁷⁴

На крају, код словенских затворених писама (веровних, информативних, трибутних, разрешних) примењивани су све време релативно једноставни формални обрасци, али са бројним мањим алтернацијама, које су се јављале чак и у писмима које је истог дана писао исти писар. Стални елементи су подразумевали симболичку инвокацију, интитулацију и инскрипцију (које су некада замењивале места), неки вид салутације и диспозицију. Владоје је намеравао да уведе и потпис и датум који укључује дан и месец, али не годину, али је од тог принципа одустао, па се од 1386. до краја 1440-их углавном примењивао стандардни модел. У њему се каткад налазио и датум, потпун или непотпун. Протоколску салутацију (*любовно поклонѣнье*) могла је заменити есхатоколска која подсећа на апрекацију (нпр. *И Богъ васъ весели*), а некада су се упоредо јављале и обе. Промугације се у писмима јављају тек у XV веку и биле су изузетно ретке. Од краја 1440-их година се и у словенским писмима све више устаљује латински обичај да се протоколска интитулација

⁷² С. Станојевић, *Студије XX*, 169–171, 175–183; Н. Порчић, *Дипломатички обрасци*, 297–350; Н. Исаиловић, *Владарске канцеларије*, 67–69, 516–517.

⁷³ Н. Исаиловић, *Владарске канцеларије*, 65–66, 69, 516.

⁷⁴ С. Станојевић, *Студије XX*, 180–181; Н. Исаиловић, *Владарске канцеларије*, 65–67, 516–517.

изоставља и замењује есхатоколском која наликује потпису, али који није својеручан, већ дијаков, и није калиграфски исписан (нпр. бр. 105–107).⁷⁵

На основу изложених података, стиче се прецизнији увид у дипломатичку праксу босанских владарских канцеларија, те можемо закључити да су у њима ипак владале неке законитости, одређене језиком, формом (свечани и „обични“ акти; отворена и затворена писма), општим (повеље, писма, тестаменти) или наменским типом документа (уговори, даровнице, признанице, нотификације, пуномоћја итд.).

Формуле и елементи идеолошког садржаја

У финалном поглављу треба размотрити поједине елементе који су били уношени у дипломатичке састојке босанских владарских и великашких докумената, пре свега повеља будући да су писма била знатно сведенија. Иако се не ради о крутом и прецизно изграђеном систему, проучавањем тих елемената могу се стећи одређена сазнања о владарској идеологији, друштвено-политичком уређењу позносредњовековне Босне, духовним оквирима, претензијама владара и великаша, питању суверености власти и страним утицајима.

Основна формула за идентификацију ауктора била је његова интитулација. Босански краљеви су истицали своје владарско и лично име, краљевску титулу и земље којима су владали или претендовали да владају. У „обичним“ актима, те земље су углавном биле сведене на „Босну итд.“, док су своје место у раскошним титулама свечаних повеља налазили и поједини саставни делови Босанске краљевине („земље“), те Срби, Хрватска и Далмација (нпр. бр. 96, 98, 140, 147, 149).⁷⁶

Великаши су, са друге стране, у својим интитулацијама нужно истицали само име и титулу, док су се посебна звања и територије јављали само некад, махом у каснијем периоду када је дошло до веће еманципације њихових области од централних власти (Косаче тако наводе Хум, Приморје и Дрину, а касније титулатурну одредницу херцештва од

⁷⁵ С. Станојевић, *Студије XX*, 172–173, 181; Н. Порчић, *Дипломатички обрасци*, 288–296, 326–346; Н. Исаиловић, *Владарске канцеларије*, 65–69, 512, 517.

⁷⁶ С. Станојевић, *Студије II*, Глас СКА 92 (1913) 110–162; А. Соловјев, *Властеоске повеље*, 88–89; М. Вркović, *Isprave*, 183–193; Н. Исаиловић, *Владарске канцеларије*, 319–350.

Светог Саве, док Влатковићи себе називају Хумским, користећи тај епитет готово као породично презиме). Не изводећи своју власт из вековне државне традиције и владарске линије, они често обогаћују интитулације поменом свога порекла и својих предака, у једној или више генерација (Стјепан Вукчић се позива на стрица и оца, а Павловићи у свакој генерацији на непосредне претходнике). У одређеним политичким тренуцима, магнати су се трудили и да се заклањају иза својих званичних сизерена, помињући и њихова имена (нпр. Хрвоје који се титулисао и као представник Ладислава Напуљског и као слуга краља Остоје⁷⁷). Нешто касније, када су продубљене политичке везе и односи зависности са суседним моћнијим државама, у формуле су почели улазити и помени турских, угарских, напуљских, немачких и других владара, што се први пут јавља у документима Косача (бр. 14, 22).⁷⁸

У формалном погледу, од обласних господара, највећу претенциозност показивао је војвода Радосав Павловић. Његови уговори са Дубровником су у сваком погледу имали за циљ да истакну висок положај до којег су се издигли Павловићи, иако су у реалности донекле заостајали по моћи за Хрватинићима и, касније, Косачама. Поред огромних димензија и украса, Радосављеве повеље су биле раскошне и по својој унутрашњој структури. Довољно је поменути већ његове ране интитулације (бр. 25, 27) које се настављају на инвокацију, а онда утапају у аренгу.⁷⁹ Ова пракса је донекле ублажена у документима из раздобља 1427–1437, а након тога доживљава делимичну рестаурацију, али само на нивоу помена предака, што остаје и обележје исправа последњих Павловића.

Са друге стране, Косаче нису биле склоне компликованој интитулацији, али су и они имали обичај ослањања на претке. Поред тога, са све већом самосталношћу коју је конкретизовало стицање херцешке титуле (1448), почели су да користе и територијалне одреднице. Херцег Стјепан је уместо до тада уобичајене титуле *велики војвода русага босанскога и к тому* почео да се назива *херцег хомски и прморски и*

⁷⁷ М. Brković, *Isprave bosansko-humskih srednjovjekovnih vladara Šibeniku*, Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru (=Radovi Zadar) 50 (2008) 19–21, 23–24.

⁷⁸ Н. Исаиловић, *Владарске канцеларије*, 321–331, 339.

⁷⁹ + *Славни Божје, цару небесни, кои икръмлуешъ и правишиъ своимъ Божаствомъ всу васеленую, азъ смирни прѣдъ Божьством ти рабъ Радосавъ, синь и наследникъ славнога поменутого господина кнеза Павла Радиновића, Божаству ти славу непристано ваздаю, кои ме по твоеи слаткои милости сподоби и постави господина въсему стежанью моихъ природитель, и буде з Богомъ ва пуни госпоцстви...*

велики војвода русага босанскога, кнез дрњски и веке (бр. 103), а убрзо затим и херцегъ идъ Светога Саве и господаръ Хомъскои и Поморью и велики војвода русага босанскога, кнез дрњски и к тому (бр. 108). Његов млађи син и директни наследник Влатко је, одмах по очевој смрти, своју титулу упростио у херцегъ Светога Саве и веће, док је старији и свадљивији Владисав постепено прелазео пут од кнеза и очевог сина до херцега, користећи се интитулацијама *господинъ кнезъ Владисавъ, синъ почитенога и узможного господина херцега Степана, сина господина кнеза Вукца Хранића* (бр. 116); *господаръ хумски и приморски, воевода босански и веће* (бр. 168); *господаръ хумски и приморски и велики воевода русага босанскога* (бр. 172); *велики воевода русага босанскога* (бр. 206) и, најзад, *господинъ херцегъ Владисавъ, херцегъ Светога Саве и веће* (бр. 224). У дипломатичкој грађи се као херцег најраније помиње у једној латинској повељи из 1470. (бр. 210) као *Ladislaus Dux Sancti Sabe*. На примеру Владисава Херцеговића може се видети како су се интитулације морале ослањати и на реалност, а не само на амбиције ауктора. Јачање владара, а понекад и сам проток времена чинили су амбиције достижнијим.

Владарско име Стефан (у облицима *Стефанъ, Стѣпанъ, Степанъ, Стипанъ, Штефанъ*) остаје резервисано за краљевски дом Котроманића. Док се у ранијем периоду оно или прилагођавало народном имену Стјепан/Стипан/Степан или је имало облик Стефан, од друге владавине Твртка II владарско име се редовно пише у облику *Штефанъ*, док народно остаје непромењено те се последњи босански краљ именује као Штефан Степан (бр. 149–153). Разлози због којих великаши нису преузели овај епитет су вишеструки. Међу најважније спада чињеница да они нису били окруњени и, барем формално гледано, самостални владари, али и то што своју владарску идеологију и дипломатичку праксу нису темељили на узорима из немањихке Србије.⁸⁰

Формула девоције (*милошћу Божјом / Dei gratia*), као допуна интитулацији углавном се сматрала епитетом владара који имају суверену власт, проистеклу од Бога. Код банова и краљева Босне она се среће врло рано, а код водећих великаша тек у XV веку. Штавише, њено увођење представља један од првих дипломатичких корака у еманципацији обласних господара. Девоција се прво јавља код Хрвоја Вукчића, а затим и код Сандаља Хранића (1404). Стабилизација употребе ове формуле је потрајала. Хрвоје је у својим повељама напушта 1409. после признавања

⁸⁰ С. Станојевић, *Студије II*, 125–133; С. Марјановић Душанић, *Владарска идеологија Немањиха. Дипломатичка студија*, Београд 1997, *passim*; Н. Исаиловић, *Владарске канцеларије*, 340–343.

врховне власти Жигмунда Луксембуршког, док се код Сандаља она тек тада почиње да устаљује. Павловићи преузимају девоцију од 1427, док је од 1430-их година користе и Боровинићи и Хрвојеви наследници (пре свега Јурај Војсалић). Влатковићи из Хума, пак, употребили су је само једном – 1482. године.⁸¹ У раздобљу које је обухваћено овим радом, постоји само један облик девоције у који је уграђен помен страног владара, уз Божје име, и то у повељи Стјепана Вукчића из 1453. (бр. 122) – *милостию Божиимъ и господара великога господина ми цара амиръ султанъ Мехметъ бега ми господинъ Стѣпанъ, херцегъ идъ Светога Саве.*

Помени иностраних држава и њихових поданика, односно странаца уопште (Латини, Млеци, Угри, Хрвати, Турци, Заморани-Напуљци) у документима XV века били су последица двоструког процеса. Први је било интензивирање односа са наведеним странцима, због чега се сматрало пригодним да се они наводе у инскрипцијама повезаним са промулгацијама. Примери такве праксе јављају се прво код Радосава Павловића,⁸² а затим и код Стјепана Вукчића.⁸³ И припадници споредног огранка Косача, браћа Драгишићи користе сличан раскошан израз.⁸⁴

Други процес је била све већа зависност од страних владара или папства. У документима се најчешће помиње обезбеђена сагласност Турака, и то пре свега у исправама Косача (нпр. у бр. 22 – *а с милостию и даромъ Божиимъ и великога цара сутана Мехометъ бега*). Еманциповани од централне краљевске власти, босански обласни господари су врло брзо

⁸¹ С. Станојевић, *Студије II*, 119–142; А. Соловјев, *Властеоске исправе*, 88–89; М. Вркović, *Исправе*, 193, 196–198; D. Lovrenović, *Bosanska kvadratura kruga*, 130–137, 199–201; Н. Исаиловић, *Владарске канцеларије*, 331–340.

⁸² *...свакому чловѣку, кому се подобаа и прѣт кога лице вѣвъ нашъ листъ итворенъ доиде, али би прѣд господина цара турскогга а или прѣд господина краља угрьскогга а или прѣд господина краља Тврѣтка босанскогга или иновга Бошинанина а или господина српскогга а или Латинина а или ине врьсте чловѣка* (бр. 61).

⁸³ *...свакому чловѣку малому и великому, прѣдъ кога се изнесе сеи записанъе наше итворенно али прѣдъ прѣсвѣтлѣмъ господиномъ цесаромъ римьсцѣмъ и кралемъ угарсцѣмъ али прѣдъ царемъ турсцѣмъ а или прѣдъ краља босанскога а или ингга Бошинанинаа или прѣдъ господина српскога а или Латинина а или ине врьсте чловѣка* (бр. 68).

⁸⁴ *...свакому, кому се буде достоинати, или прѣдъ кога изиде саи нашъ листъ итворенъ вгледати, а или прѣдъ коиемъ царемъ а или прѣдъ коиемъ кралемъ босаньсциемъ а или прѣдъ госпуду српьску а или прѣдъ госпуду босаньску а или прѣдъ госпуду латинску или прѣдъ кога годие чловѣка сеггаи свѣта врьсте велика а или мала, да е свакому на знанъе* (бр. 74, 77, 78).

постали зависни од Османлија, истичући чак, као што смо већ истакли, да њихова власт потиче и од Бога и од милости султана.⁸⁵ Мање је необично што, након турског освајања, неки ситнији племићи попут Влакка Поповића из рода Тезаловића-Озрисаљића наводе да су препоручени од турских власти (у конкретном случају од господара земље Павловића Иса-бега).

Аренге, као формуле које могу обиловати идеолошким садржајима, нису биле честе у средњовековним исправама насталим у Босни. У босанским краљевским повељама преовлађују два типа аренги – аренге Божјег постављења (присутне углавном у свечаним словенским исправама насталим по српском узору) и аренге владарских дужности (углавном у латинским документима). За мировне уговоре карактеристичне су аренге у којима се говори о значају и богоугодности мира. Твртко II је у своју аренгу из 1421, коју је касније преузео и краљ Томаш (бр. 28 и 93), увео и мотив „светог корена“, чиме је обележио зачетак једног недовршеног програма којим би се владарска идеологија Котроманића обогатила и мотивом светородности. Разуме се, постоје и примери комбинације мотива.⁸⁶

Код обласних господара аренге су, и то у сведеном облику, присутне само код Косача и Павловића. У њима, у формалном смислу, преовладава дубровачки утицај. Осим две латинске повеље херцега, све оне су словенске. Великашке аренге су углавном спојене са експозицијом, па и са интитулацијом и повезане су са предачким мотивом. Ауктор њима заправо истиче своје племените претке и себе као њиховог настављача.⁸⁷

Први озбиљнији обласни господар, након Хрвоја Вукчића, био је Сандаљ Хранић Косача. Он је први, у склопу експозиције својих повеља о уступању Конавала Дубровчанима из 1419. и 1420. (бр. 14 и 22), увео аренгални израз који ће постати један од најтипичнијих у документима босанских великаша.⁸⁸ Сандаљ даје кратко образложење природе своје

⁸⁵ О односима обласних господара и Турака, на примеру Косача, видети у: С. Ђирковић, *Херцег Стефан*, passim; В. Атанасовски, *Пад Херцеговине*, 9–153; Е. Kurtović, *Sandalj Hranić*, 219–234.

⁸⁶ С. Марјановић Душанић, *Владарска идеологија*, 111–117; D. Lovrenović, *Bosanska kvadratura kruga*, 109–149, 174–178; Н. Исаиловић, *Владарске канцеларије*, 326, 370, 382–383, 530.

⁸⁷ D. Lovrenović, *Bosanska kvadratura kruga*, 71–76, 103–104, 193–196; Н. Исаиловић, *Владарске канцеларије*, 326–329, 370–372, 379, 382–388.

⁸⁸ *будући ва великои слави и госпоцтви и држави моихъ природитель племенито наше. За овим изразом следи даља експозициона експликација – и по томъ за нашу службу милости и градове и жупе и земле, кое примисмо вѣдъ кралевства босанскога наамъ данно и записанно у наше племенито вѣ русази и држави босанскои*

власти. Она је заснована на племенитој баштини претходника, дељена са браћом, потврђена је од Босанског краљевства (русага), али и од турског и угарског владара, а све то по милости Божјој. Његова област је држава, иако не потпуно самостална, а његове дужности се не разликују од дужности владара. То што су опрезни Дубровчани захтевали да све Сандаљеве исправе, као и повеље Павловића, буду потврђене и од краља, није реметило реалну еманципацију русашке господе.⁸⁹ Она је текла постепено, што се види из извора, а посебно из сачуваног дипломатичког материјала, уз очување веза припадности Босанском краљевству.⁹⁰

За разлику од Сандаља, Радосав своју власт везује искључиво за Божју промисао, односно божанско допуштење да наследи оца, кнеза Павла Радиновића, истог оног великаша који је свог оца Радина, још у повељи Дубровчанима из 1397. назвао „светопочившим“.⁹¹ Павловићи, дакле, у почетку граде своје господство само на предачкој линији.

Експозиције и диспозиције биле су најмање типски делови повеља зато што се њима одређивао конкретни правни чин, односно околности које су довеле до његовог настанка. Поједини карактеристични елементи ипак су били присутни, те се у даровницама помињу уобичајене заслуге дестинатара, у уговорима се евоцира пријатељство уговорних страна или молба једне, хијерархијски подређене стране, док се у разрешницама и другим признаницама говори о значају принципа „чистог рачуна“. Каткад су се у експозицијама, као што смо видели у случају

*и кралевствомъ и всимъ русагомъ босанскимъ наамъ потврђено и установиђено и толикође удъ кралевь угрсцихъ [и босньсцѣхъ] и царь турсцихъ потврђевано по нихъ краснихъ листихъ, и буде по милости Боживи въ пни држави и с моимъ братимъ с кнезомъ Влькъземъ и с кнезомъ Влькомъ господуе и уживае и удъ тога даюћи и удилуюћи своимъ слугамъ племенитимъ лудемъ... Видети и: D. Lovrenović, *Bosanska kvadratura kruga*, 90–93, 137–145.*

⁸⁹ Дубровачке власти, ослањајући се на искуства и традиције, нису сматрале босанске великаше сувереним владарима, не само зато што су неки од њих свој успон везивали за стране силе, већ и зато што су Дубровчани краља Босне посматрали као јединог правога носиоца суверенитета у босанском русагу. Тражећи потврду краља за сваки великашки поклон или продају отуђених делова Босне, Дубровчани су посредно пренебрегавали еманципацију обласних господара, односно игнорисали тежње магната за изградњом државности појединих босанских области.

⁹⁰ С. Ћирковић, *Русашка господа*, 5–17; D. Lovrenović, *Bosanska kvadratura kruga*, 13–212.

⁹¹ А. Смиљанић, *Повеља кнеза Павла Раденовића Дубровчанима*, Грађа о прошлости Босне (=ГПБ) I (2008) 101–106; D. Lovrenović, *Bosanska kvadratura kruga*, 63–63, 71, 141–142.

докумената Косача, нашле и потврде њиховог статуса од стране иностраних владара.⁹²

Низ гарантних формула које су се обично ређале у завршном делу повеља сведочи о духовним ослободитељима ауктора и о обичајном праву које је владало у Босни. Световне санкције представљају реткост и у периоду 1415–1500. се практично не јављају. Међуоблик између световне и духовне представљају санкције са претњом расапом (бр. 61, 62, 124).⁹³ Духовне санкције срећу се скоро само у уговорима и даровницама, дакле у свечаним повељама којима се гарантује поштовање одређених правних чинова у будућности. У њима ауктори прете проклетством или непријатељством небеских сила према свима који прекрше одредбе повеље, а врло често и самима себи.⁹⁴

Један посебан облик духовне санкције јавља се у канцеларијама обласних господара – прво Косача (под Сандаљем Хранићем), а затим Павловића (под војводом Радосавом) – и опширнији је од модела дефинисаног још у време бана Стјепана II.⁹⁵ Стари елементи и даље су ту, али се потенцирају аукторова одговорност за евентуални прекршај (тј. аутосанкција), разлози који би га на тако нешто могли навести (*хиторствъ, лакомостъ, страхъ*) и казна клетвама и ротама. Овакав облик се среће у документима бр. 14, 22, 37, 50, 61, 68, 81, 85, 116 (који, без изузетка, припадају канцеларијама Косача и Павловића), а у извесној мери и у бр.

⁹² Н. Исаиловић, *Владарске канцеларије*, 531–532.

⁹³ С. Станојевић, *Студије X*, Глас СКА 100 (1922) 21, 26; М. Brković, *Isprave*, 275–276; D. Lovrenović, *Bosanska kvadratura kruga*, 177, 180; Н. Исаиловић, *Владарске канцеларије*, 418–422.

⁹⁴ С. Станојевић, *Студије X*, 1–48; А. Соловјев, *Властеоске повеље*, 101–102; V. Mošin, *Sankcija i vizantijskoj i u južnoslavenskoj ćirilskoj diplomaciji*, *Anali HI JAZU u Dubrovniku* 3 (1954) 27–52; М. Brković, *Isprave*, 257, 273–276; D. Lovrenović, *Bosanska kvadratura kruga*, 84–88, 197–199; Н. Исаиловић, *Владарске канцеларије*, 422–432. У краљевским исправама XV века смањује се учесталост употребе духовне санкције, посебно у потврдницама привилегија датих Дубровнику.

⁹⁵ *тко ли би насъ инако учинив или за лакомостъ или за страхъ или за чю волю, тере теи више писане роте коумъ годѣ хитростию разбиив или прѣтворив, хоћемо и любимо, да су все клетви и роте и проклетства пала сврѣху насъ и нашега натрашка и нашега племена и всѣхъ нашихъ послѣднѣхъ, и да смо проклети и завезани живѣмъ богомъ и прѣчистомъ и всѣми више писаними Светѣми, и да смо итѣпадници праве вѣре, и да смо причтени к Иуди, кои прода сина Божиа на распетые, и да се невѣрници назовемо прѣдъ свакога господиа земельнога, и въ днь смрѣти и прѣминутиа нашега и въ судни днь да не имамо помилованиа прѣдъ лицемъ Божимъ* (бр. 22).

118 (споразум о савезу Влатковића и Дубровчана). Све наведене исправе, осим једне финалне признанице Радосава Павловића (бр. 81), су уговори о повластицама, миру и уступањуседа закључени са Дубровником. У латинским исправама духовна санкција је изузетно ретка, јер ауктор, његова реч и средства овере гарантују извршење и поштовање правног чина.

Заклетва је, пре свега, била саставни део уговора. Чешћа је у словенским повељама, али је има и у латинским. Она представља гаранцију правног чина коју прати ритуал телесне заклетве који су, пре примопредаје писаног споразума, морали обавити и ауктор и дестинатар. Заклетва се врши над Светим писмом, зазивом Божје и светачке помоћи. Мошти се помињу само тамо где их је било (у приморским градовима свакако, а можда и у дворском комплексу у Милима). Коришћени изрази и светачка имена, будући да су заступљени у свим канцеларијама и то у широком хронолошком распону, као што је случај и са духовним санкцијама, доказ су хришћанске основе свих конфесија које су биле присутне у средњовековној Босни.⁹⁶

Најчешћи модел заклетве који су користили како Косаче, тако и Павловићи формира се тек са повељама о уступању Конавала. У том моделу који је везан за уговоре са Дубровником, јављају се и сведоци-ротници, понекад у једној целини са основним делом формуле, а понекад раздвојено. Посебно је значајно да се, као и у другим гарантним састојцима докумената обласних господара, нагласак ставља не само на заклетву ауктора и његове непосредне породице, већ и њиховог племена, а касније и на присега њихове властеле и других слугу. У краљевским повељама заклетву даје краљ са породицом, док су сведоци, припадници крупне властеле и дворани, каткад само присутни, а каткад делују као допунски присежници.⁹⁷

⁹⁶ С. Станојевић, *Студије* X, 13–26; Л. Ђаповић, *Заклетва на тлу Југославије*, Београд 1977; *ЛССВ*, 204–205 (Л. Ђаповић); М. Вркović, *Исправе*, 273–274; D. Lovrenović, *Bosanska kvadratura kruga*, 81–84, 169–174, 197–199; Н. Исаиловић, *Владарске канцеларије*, 432–450. Нпр. *Ѣ господињь краљь Тврѣтко Тврѣтковиѣ на светомъ еванѣдѣљю и на часномъ крѣсти Христови и ва .д. еванѣгелисте и ва .ви. врѣховѣнихъ апльстољь и ва .тии. светихъ втацѣ, иже сунѣ ва Никию, и ва вѣсе свете втѣ вика богу угодивѣше и ва душе наше са изабраними властели и вельможами русага босанѣскога ротисмо се и присегосмо, наипрѣѣ Ѣ господињь краљь Тврѣтко Тврѣтковиѣ и [имена сведока] иако семю више писаному не бити потворену ни поколебиму до дѣни и до вика (ССП, I–1, 494–495).*

⁹⁷ Н. Исаиловић, *Владарске канцеларије*, 438–445.

Најстарији облик поменутог модела великашких заклетви јавља се у првим Сандаљевим повељама о Конавлима из 1419. и 1420. (бр. 14 и 22).⁹⁸ Јасно је да се ради о сложеној формулацији у којој се много простора посвећује ономе на шта се ауктор обавезује, као и широкој скупуни оних који су датом заклетвом унапред обавезани. У своје прве две повеље којима изражава сагласност са Сандаљевим уступањем Конавала (бр. 25, 27) Радосав Павловић не користи претходни модел, већ мање раскошан, налик на краљевске заклетве, а понајвише на заклетву Радича Санковића из 1399, с тим што су овде наведени и свеци. У првом случају, ауктор се „роти“ сам, а у другом случају са ближикама и властелом. Сведоци-ротници који се јављају само у другој Радосављевој повељи нису експлицитно наведени. Међутим, од 1423. (бр. 37) и Радосав преузима Сандаљев модел из 1419. године. Заклетва долази иза диспозиције, али испред духовне санкције, док се сведоци-ротници наводе иза ње, а испред датума и конскрипције. Уз извесне доградње, које нису суштински мењале основну формулацију, оваква заклетва преовладава у скоро свим потоњим повељама које су Косаче и Павловићи издали Дубровнику (бр. 50, 61, 68, 81, 85, 124, 126). Све промене у оквиру ове формуле пратиле су и промене у духовним санкцијама, а најважнији додатак представља навођење обећања да се одредбе уговора неће прекршити ни за чију вољу и ни на чији наговор. Приметно је да се, осим у низу уговора, ова формула јавља и у једној завршној признаничној повељи Радосава Павловића из 1439. (бр. 81), коју смо већ поменули говорећи о формули духовне санкције. У њој се, у споју са заклетвом, јављају и сведоци.

Када је реч о значајнијим одступањима од правила, треба нагласити да мировни уговор херцега Стјепана Вукчића из 1454. има

⁹⁸ *И на все више писанно, што годи смо ми господињ воевода Сандаљ, кнезь Вљкаць, кнезь Вљкъ и Стипань, синь кнеза Вљкца, за насъ и за наше послидне и за наше племе, што буде по мушкомо колину, како крвь подае, право и почтено натражъе наше, што годи смо у съемъ листу дали и записали и вбитовали, на все ми реченни за се и за все наше племе, тко насъ чуо, и натражакъ, како е реченно, ротисмо се и заклесмо на частномъ и животворештемъ крсти господини и въ четири еванђелисте и въ .vi. врховнихъ светихъ апустољ и въ .тш. светихъ итаць, иже суть ва Никею, и ва всихъ ить вика светихъ богу угодившихъ и въ душе наше, Ђко все више писанно и нами вбитовано кнезу, властеломъ и всои ипћини града Дубровника и нихъ послиднимъ хоћемо тврдо и непоколиммо и непорочно ва вики викома уздржати и нами и нашими послидними не укрнити...И к тому заклезе се властеле нашега племена: [имена сведока], и заклесмо се придь почтенимъ мужемъ вашемъ поклицару.*

допунску одредбу, којом се ауктор изузима из поштовања заклетве ако тако одлучи турски султан, као његов сизерен (бр. 124).⁹⁹

Сведоци су били гаранти извршења правног чина повеље. У краљевским исправама фигуришу или као присутни стварању или записивању правног чина или као истакнуте личности које се са владаром (ауктором) заклињу да ће оно што се документом предвиђа бити и учињено. У даровницама, посебно онима упућеним домаћим дестинатарима, преовлађују сведоци са политичко-географском одредницом (од одређене „земље“) и са поменом братије, чиме као да се евоцира старо обичајно право. У уговорима са странцима, пак, сведоци се обично помињу без поменуте политичко-географске одреднице.¹⁰⁰ Од 1419. и владавине Стјепана Остојића јављају се местимични изузеци од те праксе, што је била последица недоследне употребе старих формулара (бр. 13, 28, 117).

Када је реч о броју сведока, у даровницама домаћим дестинатарима преовлађује однос 12 сведока + 2 пристава, иако се не ради о доследном правилу, док у другим повељама тај број у већој мери варира. Сведоци се углавном називају властелом. У XV веку ретки су помени добрих Бошњана (бр. 13, 28), а добри Усорани се више не јављају одвојено. Обе ове квалификације јављале су се, иначе, само у документима Котроманића. У повељама Хрватинића се јављају једноставно „добри људи“, док жупске одреднице долазе после сваког од имена (нпр. бр. 66).¹⁰¹

У свим осталим магнатским повељама, које готово без изузетка представљају уговоре са Дубровником, присутан је раније поменути заклетвени модел формуле сведока. Иако тај модел није круто формализован, у њему су најважнији елементи присуство и заклетва представника аукторовог рода тј. племена. Обласни господари, као што се

⁹⁹ ...да овои наше згора писанно и вбѣтованноу реченниемь кнезу и властеломь и свои вѣћинѣ владуштаго града Дубровника и нихъ встанку и нихъ послѣднимь, како се згора пише, вјеку вѣкома на мане не има прити ни се потворити ни за едну стварь на землѣ ни за страхъ ни за благоу ни за неиднога господина ни за неидногаа инога чловѣка волю, изложивъ великога господара господина цара турскога Мехмет бега.

¹⁰⁰ С. Станојевић, *Студије XV*, Глас СКА 110 (1924) 1–25; А. Соловјев, *Властеоске повеље*, 99–101; М. Вркочић, *Исправе*, 277, 315–320; Н. Исаиловић, *Владарске канцеларије*, 450–469.

¹⁰¹ М. Костренчић, *Fides publica (јавна вера) у правној историји Срба и Хрвата до краја XV века*, Београд 1930, 5–70, посебно стр. 60–63; *ЛССВ*, 587 (А. Веселиновић), 635–636 (М. Благојевић), 651–652 (М. Шуица); Н. Исаиловић, *Владарске канцеларије*, 453–458.

види и из неких других формула, нису се сматрали потпуно самосталним владарима, већ су наступали као велможе и предводници својих родова и регија. Зато је обезбеђивана и сагласност тј. присега сродника и службеника. Већим бројем сведока нису само дестинатари појачавали своје гаранције, већ су и ауктори подизали свој реноме. У томе су посебно предњачили Павловићи, а нарочито војвода Радосав.¹⁰²

Сандаљ Хранић 1419. први користи модел који се касније, уз мање варијације, понављао у уговорима Косача и Павловића са Дубровником, а реч је о заклетви „властеле нашег племена“ (*И к тому заклезе се властеле нашега племена*). Сандаљ се ротио са седморицом личности (бр. 14, 22), а термин „братија“ се не помиње. У уговору Радосава Павловића из 1421. (бр. 27) формула сведока је заправо изостала, али се она предвиђала изразом – *И на все више писанъ азъ господинъ воевода Радосавъ с моими вастели и са ближиками сими, уписать ихъ именемъ тко буду ротих*. Иако је повеља оригинална, имена сведока никада нису унета. Међутим, у Радосављевој исправи из 1423. (бр. 37) она су присутна, са практично истим уводним изразом који је применио Сандаљ 1419. и 1420. Међу 11 сведока, првих пет су допунски одређени изразом „*братъ мой*“, иако се свакако не ради о браћи, већ, у најбољем случају о сродницима. Исти Павловић у уговору из 1427. (бр. 50) употребљава уводни израз *съ избранѣми властели госпоцтва ми брацтва нашега и слугъ нашихъ... ротисмо се*, а затим наводи имена и титуле чак 15 личности. Он је очито своју еманципацију и свој значај желео да нагласи проширењем круга и броја сведока.

Почев од Радосављевог уговора о миру из 1432. (бр. 61), сви каснији уговори Павловића и Косача са Дубровником до 1454. године (бр. 68, 85, 124, 126) имају идентичну, једноставнију форму, која подсећа на раније заклетвене формуле сведока код Котроманића, што је резултат преузимања формулара. Сведоци су сасвим срасли са формулом заклетве, а уводи их израз *на все више реченънв ротисмо се и заклесмо се с* [тим-и-тим]. Једина разлика је у томе што Радосав задржава 15 сведока (1432), а његови синови и Стјепан Вукчић наводе симболичних 12. Да је ова симболика била важна сведочи и још једна недоречена и уједно необична формула сведока у повељи херцега Стјепана о регулисању питања наслеђа његових синова из 1453. (бр. 122).¹⁰³ Више пута поменути војвода Радосав

¹⁰² С. Станојевић, *Студије XV*, 7–18; D. Lovrenović, *Bosanska kvadratura kruga*, 59–107; Н. Исаиловић, *Владарске канцеларије*, 450–469.

¹⁰³ *И на тои постависмо свѣдоке и средителе вѣре наше дѣда босънскога и ш_нимъ .ви. поглавитихъ крѣстианъ и .ви. нашихъ племенитѣхъ властела*. Сама формула

Павловић био је уједно и једини обласни господар који формулу сведока, у уобичајеном облику, уноси у завршну признаничну повељу (бр. 81, 1439. година), користећи заклетвени модел сличан оном из 1427, а образлажући помен наведених личности короборативним изразом.

Датација се у анализираном раздобљу не мења у односу на раније установљену праксу. Она је углавном присутна у повељама, док је у писмима могла и изостати. У употреби је хришћанска ера, имена месеци су и у словенским повељама латинска (мада славизирана), а датовање по празницима увелико заостаје за датовањем даном и месецом и јавља се углавном у латинским исправама. У ћирилским документима цифре се означавају или речима или титлираним словима са бројном вредношћу према моделу који је важио у глагољци.¹⁰⁴

Свечани завршни потписи присутни су само на свечаним повељама босанских краљева. Тај дипломатички састојак великаши никада нису узурпирали, било зато што им није био потребан, или зато што своје свечане формуларе нису градили на потпуно истим основама као Котроманићи. О томе је већ било речи када смо говорили о киноарном (црвеном) мастилу и владарском имену Стефан.¹⁰⁵

је срасла са диспозицијом, а имена тих личности никада нису наведена, али се може уочити да је херцег предвидео двоструку гаранцију свог правног чина – гаранцију по дванаесторице представника Цркве босанске и свога племства.

¹⁰⁴ С. Станојевић, *Студије XVII*, Глас СКА 132 (1928) 29–57; А. Соловјев, *Властеоске повеље*, 103–104; М. Вркović, *Isprave*, 125–126, 152–167; D. Lovrenović, *Bosanska kvadratura kruga*, 201–212; Н. Исаиловић, *Владарске канцеларије*, 491–506.

¹⁰⁵ С. Станојевић, *Студије XIII*, Глас СКА 106 (1923) 22–49; А. Соловјев, *Властеоске повеље*, 104; С. Марјановић Душанић, *Владарска идеологија*, passim; ЛССВ, 565–566 (М. Шуица); Н. Исаиловић, *Владарске канцеларије*, 216, 315, 321, 334, 340–343, 506–509, 527, 529, 540.

ПРЕГЛЕД БОСАНСКИХ ВЛАДАРСКИХ И ВЕЛИКАШКИХ ИСПРАВА (1415–1497)

Бр. Документ	Издања	Канцеларија	Језик	Општи тип ¹	Наменски тип ²	Примерак ³
1	кнезови Билослав и Остоја Сплиту (20–01–1415)	Хрватинићи	сло	по	у	п
2	Никола (Јурјевић ?) Дубровнику (пре 06–03–1415)	Влатковићи	сло	пи	н	п
3	жулан Јурај Дубровнику (пре 23–03–1416)	Павловићи	сло	пи	н	п
4	Остоја Дубровнику о Светодмитарском дохотку (пре 18–10–1416)	Котроманићи	сло	пи	п	о
5	Остоја Дубровнику о посланику Миљивоју (пре 18–10–1416)	Котроманићи	сло	пи	пу	о
6	Остоја Дубровнику о могоришу (око децембра 1416, пре 14–01–1417)	Котроманићи	сло	пи	п	о
7	Гргур Вукосалић Дубровнику о могоришу (око јануара 1417)	Николићи	сло	пи	п	о
8	Остоја Качићима (1417)	Котроманићи	итал (превод) лат (превод)	по	д	пп [ва]

¹ Општи тип: по = повеља; пи = писмо; бе = белешка; те = тестамент; (!) = атипична јединица.

² Основни наменски тип: д = даровница; у = уговор; п = признаница и/или потраживање; н = ногификација (са свим подврстама); пу = пуномоћје; пр = пресуда; те = тестамент.

³ Статус примерка: о = оригинал; п = препис; пп = препис–превод; шт = сачуван само у штампаном издању; (кп) = концепт; ва = вероватно аутентичан; са = спорне аутентичности; ип = интерполација; ф = фалсификат; (!) = атипична јединица; (?) = несигурно.

⁴ Ђ. Šurmin, *Hrvatski spomenici*. Sveška I (od god. 1100–1499.), Zagreb 1898.

⁵ Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма I–I, Београд – Сремски Карловци 1929.*

⁶ *Грађа о прошлости Босне*. Академија наука и уметности Републике Српске : Институт за историју, Бања Лука (2008–).

⁷ S. Ljubić, *Listine o odnošajih između južnoga Slavenstva i Metaičke republike VII*, Zagreb 1882.

⁸ M. Brković, *Povelja bosanskog kralja Stjepana Ostoje iz godine 1417*, Radovi FF u Zadru 13/26 (1986/87) 225–236.

9	Остоја Дубровнику о Стонском дохотку (пре 16-02-1418)	ССПП I-1, бр. 456.	Котроманићи	сло	пи	п	о
10	Остоја Дубровнику о посланику Хрватињу (пре 16-02-1418)	ССПП I-1, бр. 455.	Котроманићи	сло	пи	пу	о
11	Остоја Дубровнику о царини у Попову (23-03-1418)	ССПП I-1, бр. 457.	Котроманићи	сло	по	у	п
12	Грур Вукосалић Дубровнику о царини (06-07-1418)	ССПП I-1, бр. 564.	Николићи	сло	по	у	о
13	Стјепан Остојић Дубровнику о повластицама (05-03-1419)	ССПП I-1, бр. 579.	Котроманићи	сло	по	у	о
14	Сандаљ Хранић Дубровнику о Конавлима (24-06-1419)	ГПБ 4, 98-101.	Косаче	сло	по	у	о
15	Прибисав Похвалић Дубровнику о остави (I) (04-08-1419)	ГПБ 5, 66.	Косаче	сло	бе	п	о
16	Прибисав Похвалић Дубровнику о остави (II) (04-08-1419)	ГПБ 5, 69.	Косаче	сло	бе	п	о
17	Прибисав Похвалић Дубровнику о остави (III) (04-08-1419)	ГПБ 5, 77.	Косаче	сло	бе	п	о
18	Прибисав Похвалић Дубровнику о остави (IV) (04-08-1419)	ГПБ 6, 49-50.	Косаче	сло	бе	п	о
19	Стјепан Остојић Дубровнику о Конавлима (04-12-1419)	ССПП I-1, бр. 580.	Котроманићи	сло	по	у	о
20	Сандаљ Хранић Алекси Паштровићу (I) (пре 21-12-1419)	ГПБ 6, 67-69.	Косаче	сло	по	у	п
21	Сандаљ Хранић Алекси Паштровићу (II) (пре 21-12-1419)	ГПБ 6, 67-69.	Косаче	сло	по	у	п

22	Сандаљ Хранић Дубровнику о Конавлима (30–05–1420)	ССПП I–1, бр. 322.	Косаче	сло	по	у	о
23	Прибисав Похвалић Дубровнику о остави (22–07–1420)	ГПБ 6, 60.	Косаче	сло	бе	п	о
24	Твртко II Дубровнику о Конавлима (16–08–1420)	ССПП I–1, бр. 522.	Котроманићи	сло	по	у	о
25	Радослав Павловић Дубровнику о Конавлима (03–11–1420)	ССПП I–1, бр. 587.	Павловићи	сло	по	у	п
26	посланици Сандаља Хранића Венецији о Котору (пре 10–03–1421)	Listine 8 ⁹ , 73–75.	Косаче	итал	пи	н	п
27	Радослав Павловић Дубровнику о Конавлима (24–04–1421)	ССПП I–1, бр. 591.	Павловићи	сло	по	у	о
28	Твртко II Дубровнику о повластицама (18–08–1421)	ССПП I–1, бр. 523.	Котроманићи	сло	по	у	о
29	кнез Радич Дубровнику (пре 25–02–1422)	ССПП I–1, бр. 330.	Косаче	сло	пи	н	п
30	Прибисав Похвалић Дубровнику о својој остави (мај 1422)	ССПП I–1, бр. 576.	Косаче	сло	бе	п	о
31	Твртко II Венецији о повластицама (21–12–1422)	Listine 8, 202–205.	Котроманићи	итал	по	у	п
32	Групо Добричевић Дубровнику о остави (04–01–1423)	ГПБ 6, 55–56.	Косаче	сло	бе	п	о
33	Твртко II Венецији о савезу (06–02–1423)	Listine 8, 215–217.	Котроманићи	итал	по	у	п
34	старац Дмигар и др. Дубровнику о остави (I) (17–02–1423)	ГПБ 6, 56–57.	Косаче	сло	бе	п	о

⁹ S. Ljubić, *Listine o odnošajih između južnoga Slavenvstva i Metaičke republike VIII, Zagreb 1886.*

35	старац Дмитар и др. Дубровнику о остави (II) (17-02-1423)	ССПП I-1, бр. 377.	Косаче	сло	бе	п	о
36	старац Дмитар и др. Дубровнику о остави (III) (17-02-1423)	ССПП I-1, бр. 380.	Косаче	сло	бе	п	о
37	Радослав Павловић Дубровнику о повластицама и Конавлима (07-04-1423)	ССПП I-1, бр. 599.	Павловићи	сло	по	у	о
38	Сандаљ Хранић Дубровнику о спору око поставе (17-04-1423)	ССПП I-1, бр. 336.	Косаче	сло	пи	н	п
39	Сандаљ Хранић Венецији о Котору (01-11-1423)	ССПП I-1, бр. 337; Listine 8, 257-263.	Косаче	сло лат	по	у	о
40	Сандаљ Хранић Дубровнику о пријему дела оставе (27-12-1423)	ССПП I-1, бр. 383.	Косаче	сло	по	п	о
41	Драгиша Дињић Златоносовићима (између зиме 1423 и 18-05-1424)	ССА ¹⁰ 6, 203.	Дињићи	сло	пи	н	о
42	Твртко II Дубровнику о Светодмитарском дохотку (13-02-1424)	ГПБ 6, 93-94.	Котроманићи	сло	пи	п	о
43	Твртко II Дубровнику о посланику Остоји Паштровићу (13-02-1424)	ГПБ 6, 94-95.	Котроманићи	сло	пи	пу	о
44	Прибисав Похвалић Дубровнику о својој остави (22-08-1424)	ССПП I-1, бр. 577.	Косаче	сло	бе	п	о
45	Прибисав Похвалић Дубровнику о остави (I) (04-02-1426)	ССПП I-1, бр. 317.	Косаче	сло	бе	п	о
46	Прибисав Похвалић Дубровнику о остави (II) (24-02-1426)	ССПП I-1, бр. 382.	Косаче	сло	бе	п	о
47	Никола Јурјевић Дубровнику (23-06-1426)	ССПП I-1, бр. 628.	Влагковићи	сло	пи	п	п

¹⁰ *Стари српски архив*. Филозофски факултет у Београду : Филозофски факултет у Бањој Луци : Филозофски факултет у Источном Сарајеву : Архив Србије : Међуопштински историјски архив у Чачку, Београд (2002-).

		лат (превод)	по	д	пш [ип]
48	Твртко II Ивану Мрнавићу (07–10–1426)	Kercselich ¹¹ , 257–258.	Котроманићи		
49	Твртко II Херману II Цельском (02–09–1427)	Štih ¹² , 87–89.	Котроманићи	н	п
50	Радослав Павловић Дубровнику о властима и Коналима (31–12–1427)	ССПП I–1, бр. 601.	Павловићи	у	о
51	Радослав Павловић Дубровнику о пријему новца (31–12–1427)	ССПП I–1, бр. 604.	Павловићи	п	о
52	Твртко Боровинић Дубровнику о Растићу (20–11–1428)	ССПП I–2 ¹³ , бр. 629.	Боровинићи	п	п
53	Вук Вукићевић Дубровнику (пре 19–04–1429)	ССПП I–2, бр. 644.	Влагковићи	п	п
54	Сандаљ Хранић Дубровнику о дријевској царини (12–05–1429)	ГПБ 5, 92.	Косаче	п	п
55	Прибисав Похвалић Дубровнику о остави (15–07–1429)	Пуцић II ¹⁴ , бр. 105.	Косаче	п	о
56	Твртко Боровинић Дубровнику о Растићу (15–12–1429)	ССПП I–2, бр. 630.	Боровинићи	п	п
57	Твртко Боровинић Дубровнику о посланику Мојану (пре 14–03–1430)	ССПП I–2, бр. 631.	Боровинићи	пу	о
58	Твртко Боровинић Дубровнику о одговору (пре 26–04–1430)	ССПП I–2, бр. 632.	Боровинићи	н	п

¹¹ В. А. Kercselich, *De regnis Dalmatiae, Croatiae, Sclavoniae notitiae praeliminares*, Zagrabiae 1763.

¹² Р. Štih, *Celjski grofje kot dedici bosanske krone. Listina bosanske kralja Tvrtka II. Kotromanića za celjskega grofa Hermana II. iz leta 1427*, *Med srednjo Evropo in Sredozemljem. Vojetov zbornik* (ur. S. Jerše), Ljubljana 2006, 79–103.

¹³ Љ. Стојановић, *Старе српске новеље и писма I–2*, Београд – Сремски Карловци 1934.

¹⁴ М. Пуцић, *Стоменици српски II*, Београд 1862.

59	Сандаљ Хранић Дубровнику о камати и Конавоском дохотку (03–08–1430)	ССПП I–1, бр. 339.	Косаче	сло	пи	п	о
60	Твртко II Јакову Маркијском (I) (24–08–1432 или 1435)	Ћremošnik ¹⁵ , 34.	Котроманићи	лат	пи	н	о (?)
61	Радослав Павловић Дубровнику о миру (25–10–1432)	ССПП I–1, бр. 607.	Павловићи	сло	по	у	о
62	Твртко II Дубровнику о миру (02–03–1433)	ССПП I–1, бр. 529.	Котроманићи	сло	по	у	о
63	Радослав Павловић Дубровнику о миру (25–03–1433)	ССПП I–1, бр. 610.	Павловићи	сло	по	у	о
64	Твртко II Јакову Маркијском (II) (01–04–1433)	Акта Воснае, 139.	Котроманићи	лат	пи	н	о
65	Радослав Павловић Дубровнику о Конавоском дохотку (пре 03–08–1434)	ССПП I–1, бр. 611.	Павловићи	сло	пи	п	п
66	Јурај Војсалић Јурјевићима (12–08–1434)	ГПБ 4, 120–122.	Хрватинићи	сло	по	д	о
67	Шимун Кладушки и Доротеја Дубровнику (1434)	ССПП I–2, бр. 645.	Хрватинићи	сло	пи	п	о
68	Стјепан Вукчић Дубровнику (10–10–1435)	ССПП I–2, бр. 647.	Косаче	сло	по	у	о
69	Твртко II босанским франџевцима (25–01–1436)	Акта Воснае, ¹⁶ 150–151.	Котроманићи	лат	по	у	о
70	Твртко Боровинић Дубровнику о Растићу (28–10–1436)	ССПП I–2, бр. 633.	Боровинићи	сло	пи	п	п
71	Јелена Сандаљевица Дубровнику о постави (12–11–1436)	ССПП I–1, бр. 396.	Косаче	сло	бе	п	о

¹⁵ G. Čremošnik, *Ostaci arhiva bosanske franjevačke vikarije*, Radovi Naučnog društva NR BiH III/2, Sarajevo 1955, 5–56.

¹⁶ E. Fermandžin, *Acta Bosnae potissimum ecclesiastica cum insertis editorum documentorum regestis ab anno 923 usque ad annum 1752*, Zagreb 1892.

72	Радослав Павловић Дубровнику о кући (31–01–1437)	ССПП I–1, бр. 613.	Павловићи	сло	по	п	о
73	тестамент Јелене, жене Вука Хранића (18–03–1437)	CD X ¹⁷ , бр. 232.	Косаче	итал	те	те	п
74	Стјепан Драгишић Косача Дубровнику (20–04–1437)	ГПБ 6, 105–107.	Косаче	сло	по	п	о
75	Твртко II Дубровнику о могоришу (1437) (концепт)	ССПП I–1, бр. 530.	Котроманићи	сло	по	п	о (кц)
76	Твртко II Дубровнику о Светодмитарском и Стонском дохотку (26–03–1438)	ССПП I–1, бр. 531.	Котроманићи	сло	по	п	о
77	Радослав Драгишић Косача Дубровнику (20–07–1438)	ГПБ 6, 109–111.	Косаче	сло	по	п	о
78	Остоја Драгишић Косача Дубровнику (20–07–1438)	ГПБ 6, 112–114.	Косаче	сло	по	п	о
79	Стјепан Вукчић Дубровнику о наследству (18–09–1438)	ССПП I–2, бр. 653.	Косаче	сло	по	п	о
80	Радослав Павловић Дубровнику о камати и Конавоском дохотку (јануар 1439)	ССПП I–1, бр. 614.	Павловићи	сло	по	п	о
81	Радослав Павловић Дубровнику о камати (19–08–1439)	ССПП I–1, бр. 615.	Павловићи	сло	по	п	о
82	Твртко II Дубровнику о заклетви Павловића (август 1439)	ССПП I–1, бр. 532.	Котроманићи	сло	пи	н	п
83	Стјепан Вукчић Дубровнику о делу оставе (07–05–1440)	ССПП I–2, бр. 654.	Косаче	сло	по	п	о
84	Радослав Павловић Дубровнику о слободи трговине (10–04–1441)	ССПП I–1, бр. 616.	Павловићи	сло	по	у	о

¹⁷ T. Smečkalas et al., *Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije* = *Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae* X, Zagreb 1912.

85	Иваниш Павловић Дубровнику о повластицама (29–09–1442)	ГПБ 4, 138–141.	Павловићи	сло	по	у	о
86	тестамент Јелене, жене Сандаља Хранића (25–11–1442)	ССПП I–1, бр. 400.	Косаче	сло	те	те	п
87	Стјепан Вукчић Дубровнику о наследству (01–04–1443)	ССПП I–2, бр. 656.	Косаче	сло	по	п	о
88	Стјепан Вукчић Дубровнику о Паоку (06–06–1443)	ССПП I–2, бр. 657.	Косаче	сло	пи	п	п
89	Твртко II Дубровнику о остави (22–06–1443)	ССПП I–1, бр. 536.	Котроманићи	сло	пи (!)	н	о
90	Стјепан Вукчић Дубровнику о свитама (03–07–1443)	ССПП I–2, бр. 658.	Косаче	сло	по	п	п
91	Томаш Венецији о повластицама (15–04–1444)	Brković, Jajce ¹⁸ , 102–103.	Котроманићи	лаг	по	у	о
92	Томаш Јаношу Хуњдију (03–06–1444)	Studien ¹⁹ , 366–368.	Котроманићи	лаг	по	у	о
93	Томаш Дубровнику о повластицама (03–09–1444)	ССПП I–2, бр. 696.	Котроманићи	сло	по	у	о
94	Стјепан Вукчић Дубровнику о камати (03–02–1445)	ССПП I–2, бр. 659.	Косаче	сло	по	п	о
95	Стјепан Вукчић Венецији о миру (23–08–1445)	Listine ²⁰ , 226–229.	Косаче	лаг	по	у	п
96	Томаш Доротеји Благајској (25–05–1446)	CD Blagay ²¹ , 342–345.	Котроманићи	сло	по	д	о
97	Томаш доноси одлуке на општем сабору (24–06–1446)	Катона VI–13 ²² , 492–494; GZM 27 ²³ , 281–282.	Котроманићи	лаг	по (!)	н	п [ф]

¹⁸ M. Brković, *U Jajcu izdane isprave bosanskih vladara*, Radovi Zadar 40 (1998) 97–142.

¹⁹ L. Thallóczy, *Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens im Mittelalter*, München–Leipzig 1914.

²⁰ S. Ljubić, *Listine o odnosajih između južnoga Slavenstva i Međtačke republike IX*, Zagreb 1890.

²¹ L. Thallóczy – S. Barabás, *Codex Diplomaticus Comitum de Blagay 1200–1578*, Budapest 1897.

²² I. Katona, *Historia critica regum Hungariae stirpis mixtae*. Tomulus VI. Ordine XIII, Pest 1790.

²³ J. Jelenić, *Ljetopis fra Nikole Lašvanina*, GZM 27 (1915) 1–36, 269–312.

98	Томаш синовима Иваниша Драгишића (22–08–1446)	MS ²⁴ , бр. 353.	Котроманићи	сло	по	д	о
99	Иваниш Павловић Дубровнику о Бунићу (27–01–1447)	ССП I–2, бр. 691.	Павловићи	сло	пи	п	п
100	Иван Боровинић Дубровнику (пре 10–03–1447)	Динић 1935 ²⁵ , 167.	Боровинићи	сло	пи	п	о
101	Стјепан Вукчић Дубровнику о Латиничићу (23–03–1447)	ССП I–2, бр. 661.	Косаче	сло	по	п	п
102	Милорад Радечић Дубровнику (28–10–1447)	ССП I–2, бр. 699.	Станчићи	сло	по (!)	н	п (!)
103	Стјепан Вукчић Дубровнику о Латиничићу (пре 29–01–1449)	ССП I–2, бр. 662.	Косаче	сло	пи	п	п
104	Томаш Николи Трогиранину (03–02–1449)	Архив 8 ²⁶ , 195–196.	Котроманићи	сло	по	у	о
105	Иваниш Павловић Дубровнику о Бунићу (после 01–03–1449, пре 10–03–1449)	ССП I–2, бр. 692.	Павловићи	сло	пи	п	п
106	Иваниш Павловић Дубровнику о Тврдајићу (пре 10–03–1449)	ССП I–2, бр. 693.	Павловићи	сло	пи	п	п
107	Иваниш Павловић Дубровнику о Пелиочићу (пре 12–03–1449)	ССП I–2, бр. 694.	Павловићи	сло	пи	н	п
108	Стјепан Вукчић Дубровнику о пријему новца (пре 06–04–1449)	ССП I–2, бр. 663.	Косаче	сло	пи	п	п
109	Томаш угарским великашима (11–11–1449)	Teleki X ²⁷ , 245–246.	Котроманићи	лаг	по	н	о

²⁴ F. Miklošich, *Monumenta Serbica spectantia historiam Serbiae, Bosniae, Ragusii, Vietnamae* 1858.

²⁵ М. Динић, *Три ћурловска писма из 1447. године*, ПКЈИФ 15/1–2 (1935) 166–169.

²⁶ I. Kukuljević Sakcinski, *Njekoliko tiskom neizdatih srbskih, bosanskih i dubrovačkih listina*, *Arhiv za povjestnicu jugoslavensku* 8 (1865) 193–203.

²⁷ J. Teleki, *Hunyadiak kora Magyarországon* X, Pesten 1853.

110	Томаш Млечанима о Јакову Тести (02–12–1449)	Lucius, Trau ²⁸ , 450–451.	Котроманићи	лат	по (!)	пу	о
111	Стјепан Вукчић Дубровнику о камати (05–07–1450)	ССПП I–2, бр. 664.	Косаче	сло	по	п	о
112	Стјепан Вукчић Дубровнику о Конавоском доходу (05–07–1450)	ССПП I–2, бр. 665.	Косаче	сло	по	п	о
113	Томаш Венецији о миру са Арагонцима (I) (13–10–1450)	Listine 9, 356.	Котроманићи	лат	пи	н	п
114	Томаш Венецији о миру са Арагонцима (II) (24–10–1450)	Vrković, Jajce, 103–104.	Котроманићи	лат	по	н	о
115	Владислав Херцеговић Дубровнику о зајму (око 1450)	ССПП I–2, бр. 701.	Косаче	сло	по	п	о
116	Владислав Херцеговић Дубровнику о савезу (15–08–1451)	ССПП I–2, бр. 702.	Косаче	сло	по	у	о
117	Томаш Дубровнику о савезу (18–12–1451)	ССПП I–2, бр. 697.	Котроманићи	сло	по	у	о
118	Иваниш Влатковић Дубровнику о савезу (25–03–1452)	ССПП I–2, бр. 713.	Влатковићи	сло	по	у	о
119	посланица Петра Војсалића Венецији о Бољи Закарији (пре 04–08–1452)	Listine 9, 440–445.	Хрвагинићи	лат	пи	н	п
120	Томаш Дубровнику о слободи трговине (07–01–1453)	ССПП I–2, бр. 698.	Котроманићи	сло	по	у	о
121	Стјепан Вукчић сину Владиславу и жени Јелени о опрштају (19–07–1453)	ССПП I–2, бр. 667.	Косаче	сло	по	у	о
122	Стјепан Вукчић сину Владиславу о баштини (19–07–1453)	ССПП I–2, бр. 668.	Косаче	сло	по	у	о
123	Стјепан Вукчић краљу Алфонсу Арагонском (30–03–1454)	Studien, 395–397.	Косаче	лат	по	у	п

²⁸ G. Lucio, *Memorie storiche di Tragurio ora detto Trau, Venetia 1673.*

124	Стјепан Вукчић Дубровнику о миру (10–04–1454)	ССПП I–2, бр. 669.	Косаче	сло	по	у	о
125	Петар и Никола Павловић Дубровнику о камаги (26–06–1454)	ССПП I–2, бр. 726.	Павловићи	сло	по	п	о
126	Петар и Никола Павловић Дубровнику о повластицама (15–07–1454)	ССПП I–2, бр. 728.	Павловићи	сло	по	у	о
127	Стјепан Вукчић Барбари Лихтенштајнској (01–03–1455)	Studien, 175–176.	Косаче	лаг	по	н	о
128	Иваниш Влатковић Дубровнику о провијачуну (14–03–1455)	Срђ 5 ²⁹ , 208.	Влатковићи	сло	по	п	о
129	посланик Стјепана Вукчића Венецији 1455 (07/13–11–1455)	Listine 10 ³⁰ , 69–75.	Косаче	лаг	пи	н	п
130	Томаш Ивану Капистрану (03–03–1456)	Врковић, Јајсе, 105.	Котроманићи	лаг	пи	пу	п
131	Томаш Венецији о савезу против Турака (пре 03–06–1456)	Врковић, Јајсе, 105–106.	Котроманићи	лаг	пи	н	п
132	Томаш Венецији о савезу против Цељског (пре 03–06–1456)	Врковић, Јајсе, 107–108.	Котроманићи	лаг	пи	н	п
133	Стјепан Вукчић Венецији (I) (пре 14–03–1457)	Listine 10, 102–106.	Косаче	итал лаг	пи	н	п
134	Томаш о овлашћењу Николи Тести (24–07–1457)	ССА 7, 178–179.	Котроманићи	лаг	по	пу	о
135	Стјепан Вукчић Венецији (II) (пре 15–10–1457)	Listine 10, 119–123.	Косаче	итал	пи	н	п
136	Иваниш Влатковић Дубровнику о провијачуну (25–03–1458)	ССПП I–2, бр. 715.	Влатковићи	сло	по	п	о

²⁹ А. Вучегић, *Споменици дубровачки*, Срђ 5, Дубровник 1906, 48–56, 103–104, 151–152, 207–208, 264, 308–312, 361–368, 412–417, 457–464, 512, 558–560, 605–608, 652–656, 740–750.

³⁰ S. Ljubić, *Listine o odnošajih između južnoga Slavensva i Mletačke republike X*, Zagreb 1891.

137	Томаш Остојићица (03–04–1458)	Listine 10, 126.	Котроманићи	лат	по	д	п [ф]
138	Томашев посланик Стјепан Теста Венецији (пре 17–07–1458)	Listine 10, 131–132.	Котроманићи	итал	пи	н	п
139	Стјепан Вукчић Франческу Сфорци (25–09–1458)	Макушев ³¹ , 197–199.	Косаче	лат	пи	пу	о
140	Томаш Стефану Рагковићу (14–10–1458)	Rački ³² , 156–158.	Котроманићи	сло	по	д	п [ва]
141	Томаш Ивану Витезу од Средне (10–02–1459)	Palacky ³³ , 171–172.	Котроманићи	лат	пи	н	п
142	Томаш синовима Иванца Јурчићица (29–02–1459)	ССА 3, 142–143.	Котроманићи	сло	по	д	о
143	Томаш Франческу Сфорци (01–05–1459)	MDEM I ³⁴ , 49–50.	Котроманићи	лат	пи	н	о (?)
144	Томаш босанским великашима (03–06–1459)	GZM 27, 282–283.	Котроманићи	лат	по (!)	н	п [ф]
145	Иваниш Влаковић Дубровнику о провизијуну (25–03–1460)	ССПП I–2, бр. 716.	Влатковићи	сло	по	п	о
146	Стјепан Вукчић Венецији (I) (пре 26–02–1461)	Listine 10, 165–168.	Косаче	итал	пи	н	п
147	Стјепан Томашевић стрицу Радивоју (18–09–1461)	GZM 21 ³⁵ , 446–448; GZM 27, 273–275.	Котроманићи	сло	по	д	п [ва]
148	Стјепан Вукчић Дубровнику о повластицама (13–10–1461)	ГПБ 5, 84.	Косаче	сло	по	у	о
149	Стјепан Томашевић Дубровнику о повластицама (23–11–1461)	ГПБ 2, 155–158.	Котроманићи	сло	по	у	о

³¹ В. Макушев, *Прилози к српској историји XII. и XV. века*, Гласник СУД 32 (1871) 164–208.

³² F. Rački, *Prilozi za sbirku srbskih i bosanskih listina*, Rad JAZU 1 (1867) 124–163.

³³ F. Palacky, *Urkundliche Beiträge zur Geschichte Böhmens und stener Nachbarländer im Zeitalter Georg's von Podiebrad (1450–1471)*, Wien 1860.

³⁴ I. Nagy – A. Nyáry, *Magyar diplomacizai emlékek Mátyás király korából (1458–1490)* I, Budapest 1875.

³⁵ С. Truhelka, *Fojnička kronika*, GZM 21 (1909) 443–460.

150	Стјепан Томашевић Дубровнику о дугу Твртка II (25–11–1461)	ГПБ 1, 148–149.	Котроманићи	сло	по	н	о
151	Стјепан Томашевић Дубровнику о дугу Томаша (25–11–1461)	ГПБ 1, 160–161.	Котроманићи	сло	по	н	о
152	Стјепан Томашевић Дубровнику о новцу (25–11–1461)	ССА 7, 188–189.	Котроманићи	сло	по	у	о
153	Стјепан Томашевић Дубровнику о трговцима (25–11–1461)	ГПБ 1, 166–167.	Котроманићи	сло	по	у	о
154	Стјепан Вукчић Венецији (II) (пре 01–12–1461)	Listine 10, 192–193.	Косаче	итал	пи	н	п
155	Стјепан Томашевић папи Пију II (око 1461–1462)	Врковић, Јајце, 113–114.	Котроманићи	лаг	пи	н	шт [ва]
156	Стјепан Вукчић Венецији (пре 13–11–1462)	Listine 10, 227–228.	Косаче	итал	пи	н	п
157	Стјепан Томашевић Венецији (пре 28–02–1463)	Listine 10, 237–238.	Котроманићи	итал	пи	н	п
158	краљица Јелена (Мара) Иванишу Влаковићу (25–08–1463)	Rački, 160–161.	Котроманићи	итал	пи	н	п
159	Стјепан Вукчић Венецији (пре 18–11–1463)	Listine 10, 283–288.	Косаче	итал	пи	н	п
160	Стјепан Вукчић Дубровнику о камати (после 03–02–1464)	ССПП I–2, бр. 671.	Косаче	сло	по	п	о
161	Стјепан Вукчић Дубровнику о камати (17–09–1465)	ССПП I–2, бр. 672.	Косаче	сло	по	п	о
162	Владислав Херцеговић Дубровнику о зајму (13–10–1465)	ССПП I–2, бр. 703.	Косаче	сло	по	п	о
163	Стјепан Вукчић Дубровнику о камати и Конавоском дохотку (05–12–1465)	ССПП I–2, бр. 673.	Косаче	сло	по	п	о
164	Влашко Поповић Дубровнику (I) (после 01–01–1466, пре 25–04–1466)	ГПБ 3, 154.	Озрисаљићи	сло	по	п	о
165	Стјепан Вукчић Дубровнику о камати (после 03–02–1466, око 25–02–1466)	ССПП I–2, бр. 674.	Косаче	сло	по	п	о

166	Владислав Херцеговић Венецији (пре 04–02–1466)	Listine 10, 347–348.	Косаче	итал	пи	н	п
167	Владислав Херцеговић Дубровнику о очевом наследству (I) (13–02–1466)	ССПП I–2, бр. 704.	Косаче	сло	по	п	о
168	Владислав Херцеговић Дубровнику о очевом наследству (II) (20–02–1466)	ССПП I–2, бр. 705.	Косаче	сло	по	п	о
169	Владислав Херцеговић Дубровнику о очевом наследству (III) (27–02–1466)	ССПП I–2, бр. 706.	Косаче	сло	по	п	о
170	Стјепан Вукчић Венецији (пре 10–03–1466)	Listine 10, 350–356.	Косаче	итал	пи	н	п
171	Владислав Херцеговић Дубровнику о очевом наследству (IV) (01–04–1466)	ССПП I–2, бр. 707.	Косаче	сло	по	п	о
172	Владислав Херцеговић Дубровнику о очевом наследству (V) (22–04–1466)	ССПП I–2, бр. 708.	Косаче	сло	по	п	о
173	Влатко Поповић Дубровнику (II) (25–04–1466)	ГПБ 3, 155–156.	Озрисаљићи	сло	по	п	о
174	тестамент херцега Стјепана Вукчића (20–05–1466)	ССПП I–2, бр. 680.	Косаче	сло лаг (превод)	те	те	п
175	Стјепан Вукчић Жагровићима (пре 21–05–1466)	Соловјев ³⁶ , бр. 137.	Косаче	сло	по	д	п
176	Иваниш Влатковић епископу Веспрема (14–08–1466)	Studien, 429.	Влатковићи	лаг	по	н	о
177	Радивој Добришевић Дубровнику о пријему новца (13–09–1466)	ССПП I–2, бр. 751.	Косаче	сло	бе	п	о
178	Влатко Херцеговић Дубровнику о очевом наследству (16–09–1466)	ССПП I–2, бр. 752.	Косаче	сло	по	п	о
179	Влатко Херцеговић Дубровнику о тројици посланика (22–11–1466)	ССПП I–2, бр. 753.	Косаче	сло	пи	пу	о

³⁶ А. Соловјев, *Одабрани споменници српског права (од XII до XV века)*, Београд 1926.

180	Влашко и Стјепан Херцеговић Дубровнику о очевом наследству (22–11–1466)	ССПП I–2, бр. 754.	Косаче	сло	по	п	о
181	Влашко Херцеговић Жарку Влашковићу (после 1466, око 1470)	ССПП I–2, бр. 755.	Косаче	сло	пи (!)	н	о (кп) (?)
182	херцеговица Цецилија Дубровнику (28–05–1467)	ССПП I–2, бр. 777.	Косаче	сло	по	п	о
183	Влашко и Стјепан Херцеговић Дубровнику о очевом наследству (I) (04–08–1467)	ССПП I–2, бр. 756.	Косаче	сло	по	п	о
184	Влашко и Стјепан Херцеговић Дубровнику о очевом наследству (II) (04–08–1467)	ССПП I–2, бр. 676.	Косаче	сло	бе	п	о
185	Влашко и Стјепан Херцеговић Дубровнику о очевом наследству (III) (10–11–1467)	ССПП I–2, бр. 757.	Косаче	сло	по	п	о
186	Влашко и Стјепан Херцеговић Дубровнику о очевом наследству (IV) (10–11–1467)	ССПП I–2, бр. 677.	Косаче	сло	бе	п	о
187	Влашко и Стјепан Херцеговић Дубровнику о очевом наследству (I) (10–01–1468)	ССПП I–2, бр. 758.	Косаче	сло	по	п	о
188	Влашко Поповић Дубровнику (05–02–1468)	ГПБ 3, 156–157.	Озрисаљићи	сло	по	п	о
189	сведочанство о Јурију Божишићу издато Дубровнику (после 05–02–1468, пре 14–01–1469)	ГПБ 4, 152–153.	Озрисаљићи	сло	по	н	о
190	Влашко и Стјепан Херцеговић Дубровнику о очевом наследству (II) (17–03–1468)	ССПП I–2, бр. 759.	Косаче	сло	по	п	о
191	Влашко и Стјепан Херцеговић Дубровнику о очевом наследству (III) (25–03–1468)	ССПП I–2, бр. 760.	Косаче	сло	по	п	о
192	Влашко Херцеговић Дубровнику о очевом наследству (15–04–1468)	ССПП I–2, бр. 761.	Косаче	сло	по	п	о
193	Влашко и Стјепан Херцеговић Дубровнику о очевом наследству (IV) (06–06–1468)	ССПП I–2, бр. 762.	Косаче	сло	по	п	о
194	Влашко и Стјепан Херцеговић Дубровнику о очевом наследству (V) (20–08–1468)	ССПП I–2, бр. 763.	Косаче	сло	по	п	о

	лат	по	у	п [ф]		
195	Жарко Влатковић франџевцима у Заострогу (10–09–1468)	Fabianich ³⁷ , 286–288.	Влатковићи	по	у	п [ф]
196	Влатко и Стјепан Херцеговић Дубровнику о очевом наследству (VI) (20–09–1468)	ССПП I–2, бр. 764.	Косаче	по	п	о
197	Влатко и Стјепан Херцеговић Дубровнику о очевом наследству (VII) (03–10–1468)	ССПП I–2, бр. 765.	Косаче	по	п	о
198	Влатко и Стјепан Херцеговић Дубровнику о очевом наследству (VIII) (26–11–1468)	ССПП I–2, бр. 766.	Косаче	по	п	о
199	Влатко и Стјепан Херцеговић Дубровнику о очевом наследству (IX) (23–12–1468)	ССПП I–2, бр. 767.	Косаче	по	п	о
200	Влатко и Стјепан Херцеговић Дубровнику о очевом наследству (X) (23–12–1468)	ССПП I–2, бр. 678.	Косаче	бе	п	о
201	Влатко Поповић и Јурај Хваловић Дубровнику (14–01–1469)	ГПБ 5, 99–100.	Озрисаљићи	по	п	о
202	Влатко и Стјепан Херцеговић Дубровнику о очевом наследству (I) (15–02–1469)	ССПП I–2, бр. 768.	Косаче	по	п	о
203	Влатко и Стјепан Херцеговић Дубровнику о очевом наследству (II) (14–03–1469)	ССПП I–2, бр. 769.	Косаче	по	п	о
204	Влатко и Стјепан Херцеговић Дубровнику о исплати слугу (пре 14–05–1469, око 05–05–1469)	ССПП I–2, бр. 770.	Косаче	пи	п	о
205	Владислав Херцеговић Дубровнику о очевом наследству (I) (16–06–1469)	ССПП I–2, бр. 681.	Косаче	бе	п	п
206	Владислав Херцеговић Дубровнику о очевом наследству (II) (17–06–1469)	ССПП I–2, бр. 709.	Косаче	по	п	о

³⁷ D. Fabianich, *Storia dei frati minori dai primordi della loro istituzione in Dalmazia e Bossina fino al giorni nostri II, Zara 1864.*

207	Влатко и Стјепан Херцеговић Дубровнику о очевом наследству (III) (10-09-1469)	СССП I-2, бр. 771.	Косаче	сло	по	п	о
208	Влатко и Стјепан Херцеговић Дубровнику о очевом наследству (I) (26-01-1470)	СССП I-2, бр. 772.	Косаче	сло	по	п	о
209	Влатко и Стјепан Херцеговић Дубровнику о очевом наследству (II) (21-05-1470)	СССП I-2, бр. 679.	Косаче	сло	бе	п	о
210	Владислав Херцеговић Радачу од Градца (30-05-1470)	Studien, 431-432.	Косаче	лат	по	н	п
211	кнегиња Катарина Јодовику Гонзаги (23-07-1470)	Studien, 115.	Котроманићи	лат	пи	н	о
212	кнегиња Катарина Галеау Сфорци (23-07-1470)	MDEM II ³⁸ , 181.	Котроманићи	лат	пи	н	о (?)
213	Влатко и Стјепан Херцеговић Дубровнику о очевом наследству (III) (26-07-1470)	СССП I-2, бр. 773.	Косаче	сло	по	п	п
214	Влатко и Стјепан Херцеговић Дубровнику о Сандаљевом наследству (26-07-1470)	СССП I-2, бр. 774.	Косаче	сло	по	п	о
215	Влатко и Стјепан Херцеговић Дубровнику о очевом наследству (IV) (1470)	СССП I-2, бр. 682.	Косаче	сло	бе	п	п (?)
216	Јваниш Влатковић Дубровнику о провијажу (05-04-1473)	Miscellanea ³⁹ , br. 26.	Влатковићи	сло	по	п	о
217	кнегиња Катарина Галеау Сфорци (11-02-1474)	MDEM II, 264-265.	Котроманићи	итал лат	пи	пу	о (?)
218	посланица краљице Катарине Галеау Сфорци (февруар 1474)	Studien, 116-117.	Котроманићи	итал лат	пи	н	о (?)
219	Ђурађ Радашиновић и Влатко Поповић Дубровнику (12-02-1475)	СССП I-2, бр. 783.	Озрисаљићи	сло	по	п	о

³⁸ I. Nagy – A. Nyáry, *Magyar diplomacziati emlékek Mátyás király korából (1458-1490)* II, Budapest 1877.

³⁹ *Miscellanea Državnog arhiva u Zadru* II-IV (pr. S. Antoljak), Zadar 1950-1952.

		Тошић 1993 ⁴⁰ , 42.	Косаче	итал (превод)	по	д	пп [са]
220	Влашко Херцеговић Павлу Костањићу (07-08-1475)		Косаче		по		
221	Влашко Херцеговић Дубровнику о Конавоском дохоћу (17-08-1476)	ССПП I-2, бр. 775.	Косаче	сло	по	п	о
222	Балша Косача и кир Ана Брезовичанима (17-08-1476)	Studien, 439-440.	Косаче	лаг	по	у	о
223	Влашко Херцеговић Дубровнику о Конавоском дохоћу (05-10-1478)	ССПП I-2, бр. 776.	Косаче	сло	по	п	о
224	Владислав Херцеговић Дубровнику о Конавоском дохоћу (21-12-1478)	ССПП I-2, бр. 710.	Косаче	сло	по	п	о
225	Владислав Херцеговић Дубровнику о зајму (11-03-1480)	ССПП I-2, бр. 711.	Косаче	сло	по	п	о
226	Иваниш Влакковић Дубровнику о провиџиуну (04-10-1482)	ССПП I-2, бр. 718.	Влатковићи	сло	по	п	о
227	Иваниш Влакковић Дубровнику о тројци посланика (око 1482)	ССПП I-2, бр. 717.	Влатковићи	сло	пи	пу	о
228	Владислав Херцеговић Дубровнику о Конавоском дохоћу (27-10-1487)	ССПП I-2, бр. 712.	Косаче	сло	по	п	о
229	Марко Радојевић Дубровнику о провиџиуну (19-04-1488)	ССПП I-2, бр. 719.	Влатковићи	сло	по	п	о
230	Тома Јелинић Дубровнику о провиџиуну (19-04-1488)	ССПП I-2, бр. 720.	Влатковићи	сло	по	п	о
231	херцеговица Маргарита Марчано Дубровнику (март 1489)	Динић 1958 ⁴¹ , 100-101.	Косаче	сло	пи	н	п

⁴⁰ Ђ. Тошић, *Дејје босанске новеље из XV вијека*, ИЧ 40-41 (1993-1994) 19-42.

⁴¹ М. Динић, *Неколико ћириличких споменика из Дубровника*, ПКИФ 24/1-2 (1958) 94-110.

232	Влатковићи Дубровнику о провижиуну (пре 25-03-1493)	ССПП I-2, бр. 721.	Влатковићи	сло	пи	п	о
233	Влатковићи Дубровнику о посланику Ивану Петровићу (пре 25-03-1493)	ССПП I-2, бр. 722.	Влатковићи	сло	пи	пу	о
234	Иван Петровић и Тома Јелинић Дубровнику (27-03-1493)	ССПП I-2, бр. 723.	Влатковићи	сло	по	п	о
235	Жарко Влатковић Дубровнику о провижиуну (26-05-1496)	ССПП I-2, бр. 724.	Влатковићи	сло	по	п	о
236	Балша Косача Дубровнику о Конавоском дохотку (10-10-1497)	ССПП I-2, бр. 784.	Косаче	сло	по	п	о

Neven Isailović

**DIPLOMATIC CHARACTERISTICS OF RULERS' AND
MAGNATES' CHARTERS IN THE YEARS BEFORE AND AFTER
THE FALL OF MEDIEVAL BOSNIAN STATE**

Summary

The paper deals with the basic diplomatic characteristics of rulers' and magnates' documents from the period that preceded the Ottoman conquest of Bosnia (from the period of stabilization of Turkish influence in Bosnia in 1415), as well as from the period after the conquest, i.e. by the end of the 15th century. The research was conducted on the documents of Bosnian kings and important magnate families (primarily the Kosača, Pavlović and Vlatković family, but also some other families). Attention was given to the issues of general characteristics of the preserved *corpus*, chanceries and the persons who wrote charters, philological (language and script), terminological (names of documents), external (material, its shaping, decorations and physical means of authentication) and internal characteristics of the documents (forms, patterns and individual formulae). The elements of ideological nature which were integral part of some formulae were also taken into consideration. Within these considerations, the paper discusses the issues of rulers' and magnates' pretensions and their ruling ideology, the impact of foreign rulers on the political and legal status of Bosnian royalty and aristocracy, the traces of common law and the spiritual milieu in which the documents were created. An overview of surviving documents, with information about critical editions and basic characteristics is provided at the end of the paper.

Keywords: medieval Bosnia, 15th century, diplomatics, charters, letters, Slavic language, Latin language, Cyrillic alphabet, Ottoman empire.

The Institute of History Belgrade
Collection of Works, vol. 29

Faculty of Philosophy in Sarajevo

Faculty of Philosophy in Banja Luka

FALL OF THE BOSNIAN KINGDOM IN 1463

Editors in chief

Srđan Rudić
Dubravko Lovrenović
Pavle Dragičević

Editor

Neven Isailović

Belgrade – Sarajevo – Banja Luka
2015

Историјски институт Београд
Зборник радова, књ. 29

Филозофски факултет у Сарајеву

Филозофски факултет у Бањој Луци

ПАД БОСАНСКОГ КРАЉЕВСТВА 1463. ГОДИНЕ

Уредници

Срђан Рудић
Дубравко Ловреновић
Павле Драгичевић

Уредник издања

Невен Исаиловић

Београд – Сарајево – Бања Лука
2015